
Teorije demokracije

Izvorni znanstveni članak
321.7.01
Primljeno: 20. siječnja 2006.

Ljudsko dostojanstvo i pluralistička demokracija

PETER HÄBERLE*

Sažetak

Ovaj članak raspravlja o konceptu čovjekova dostojanstva u kontekstu pluralističke demokracije. Bavi se razmatranjem pojma dostojanstva čovjeka ponajprije kao kulturnoantropološke *premise*, te ideje pluralističke demokracije kao organizacijske *konsekvencije* u ustavnoj državi. Autor pretpostavlja ljudsko dostojanstvo kao mjerodavno temeljno pravo na demokraciju, razjašnjujući to određenje kroz komparaciju ustavnih tekstova.

Ključne riječi: ljudsko dostojanstvo, pluralistička demokracija, ljudska prava

Uvod

“Ljudsko dostojanstvo” i “demokracija” velike su parole našega vremena, one već gotovo sliče “obrascu otkupljenja”. Čas bivaju zahtijevani na gotovo svim političkim poljima dijelom posebno, dijelom u istome dahu, čas ih se poziva radi legitimiranja vlastitoga djelovanja, često i “priziva”. Totalitarna je država u bilo kojem pojavnom obliku, kao kontrastni program, veliki antipod demokraciji.

Ljudska prava “čas se postuliraju s pozivanjem na ljudsko dostojanstvo, čas bez bližega obilježavanja vrlo paušalno, često nedostaju precizne upute, primjerice na različite sadržaje i dimenzije, kao klasična ljudska prava, gospodarska, odnosno socijalna i kulturna temeljna prava (kao prava na udjel). Često se misli i na ljudsko dostojanstvo, ali ono samo se ne određuje поближе. Poziva se i na I. Kanta ili upućuje na relevantne tekstove UN-a. Često se

* *Peter Häberle*, profesor javnog prava, filozofije prava i crkvenog prava na Sveučilišta u Bayreuthu (Njemačka), te profesor filozofije prava na Sveučilištu St. Gallen (Švicarska).

navode klasični tekstovi o demokraciji: tako Lincolnova formulacija: vladavina naroda, za narod i putem naroda (v. također čl. 2, st. 5 francuskoga ustava). Riječ je o demokraciji kao vladavini javnoga mnijenja ili većine. Ali se pita i s B. Brechtom: “Sva vlast proizlazi iz naroda, ali kamo odlazi?” Nakon propasti takozvane narodne demokracije, odnosno socijalističke planske privrede, najkasnije *annus mirabilis* 1989., podsjeća se opet gotovo univerzalno na formulacije o građanskoj demokraciji (“demokracija građana”), o pluralističkoj demokraciji s pravnom državom, diobom vlasti, poziva se na, zahvaljujući demokraciji, započeto političko suoblikovanje građana, natjecanje ideja i interesa, samoodređenje ili “samovladanje” naroda. Konstitutivna je relacija prema narodu, u okviru europskoga ujedinjenja narod često nedostaje na europskoj razini, zbog čega ideja “europske demokracije” postaje, čini se, neučinkovitom ili se nije čuje (natuknica: deficit demokracije), isto kao što se poriče postojanje europskoga ustava ili europske javnosti. Riječima Temeljnoga zakona valjalo bi upitati u kojem su međusobnom odnosu čl. 1 i čl. 20, st. 2: Jedan pored drugoga? Jedan za drugim? Ili jedan s drugim? Harmonizirajuća formula nije dosad pronađena. Rousseauov poučak “sva državna vlast proizlazi od naroda” oštro pogađa konstitucijski *pretporedak* ljudskoga dostojanstva pojedinca, koje kao obećano (H. Hofmann), čini se, prethodi čak demokraciji. Dakle, prema S. Sternbergeru, “ne proizlazi sva državna vlast iz naroda”? Treba li misliti na pojedinca *prije* naroda, što kulturološki uopće nije moguće?

U ovoj se skici pokušava, najprije, misliti o čovjekovu dostojanstvu, zatim o pluralističkoj demokraciji (misaoni, ne vremenski “zatim”); natuknica: dostojanstvo čovjeka kao kulturnoantropološka *premissa*, pluralistička demokracija kao organizacijska *konsekvencija* u ustavnoj državi (ljudsko dostojanstvo kao mjerodavno temeljno pravo na demokraciju), pri čemu komparativno obrađeni ustavni tekstovi pružaju brojne poticaje.

Prvi dio: Ljudsko dostojanstvo kao temelj državne zajednice

1) Klauzule o ljudskome dostojanstvu kao tekstovno utemeljenje ustavne države

Sadržaji i granice konkretnih ustavnih načela proizlaze, ponajprije, iz njihovih tekstovnih zajamčenja. Klauzula o ljudskome dostojanstvu iz čl. 1, st. 1 Temeljnoga zakona nije osobitost našega ustava, nego danas središnja, “tipična tema” mnogih ustava ustavnih država u “obitelji naroda”, kao što to pokazuje tekstovna usporedba.

U međunarodnome pravu nalaze se pozivanja na čovjekovo dostojanstvo, ponajprije, u preambulama. U Povelji Ujedinjenih naroda od 26. lipnja 1945. godina kaže se:

“Mi, narodi Ujedinjenih naroda, odlučni ... da ponovo potvrdimo vjeru u temeljna prava čovjeka, u dostojanstvo i vrijednost čovjeka ...”

U programatskoj – Općoj deklaraciji o ljudskim pravima od 10. prosinca 1948. godine kaže se, također u preambuli:

“Budući da je priznavanje svim članovima ljudske obitelji svojstvenoga dostojanstva i njihovih jednakih i neotuđivih prava ...”

Članak 1 formulira:

“Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i sviješću i trebaju se jedna prema drugima ponašati u duhu bratstva.”

Preambula, primjerice, Međunarodnoga pakta o građanskim i političkim pravima od 19. prosinca 1966. godine konstatira da

“... priznavanje svim članovima ljudskoga društva svojstvenoga dostojanstva ... čini temelj slobode, pravednosti i mira u svijetu, spoznajući da se ta prava izvode iz čovjeku svojstvenoga dostojanstva ...”

U Statutu UNESCO-a od 16. studenoga 1945. godine nalazi se na početku ulomak:

“Vlade država ... izjavljuju u ime svojih naroda: da je veliki i strašni rat bio moguć zbog negiranja demokratskih načela dostojanstva, jednakosti i uzajamnoga poštovanja ljudi ...”

Ljudsko dostojanstvo kao “reakcija” na užase i zločine Drugoga svjetskog rata opipljivo je u ovim tekstovima, ali i nalog za budućnost koju valja oblikovati kao čovjeku dostojnu.

2) Povijesni razvoj u Njemačkoj

Ovdje ćemo njemački povijesni razvoj skicirati samo na pozitivnim ustavnim tekstovima, ne dakle na zamašnim “tekstovima klasika” (npr. Immanuel Kanta ili, također, Wilhelma von Humboldta) kao “ustavnim tek-

stovima u širem smislu”¹, koji su ljudsko dostojanstvo kulturno “izveli na put” i po kojima je ono valjano.

Već se u Weimarskome ustavu (1919.) govorilo o ljudskome dostojanstvu.

Čl. 151, st. 1 glasi:

“Poredak gospodarskoga života mora odgovarati načelima pravednosti s ciljem zajamčenja čovjeku dostojnoga postojanja za sve. U tim granicama valja osigurati gospodarsku slobodu pojedinca.”

Premda se ljudsko dostojanstvo, dakle, još ne nalazi na početku ustava, ono ipak već “dirigira” jedno njegovo područje. Čovjeka dostojno postojanje u gospodarsko-društvenome području dovoljno je važno ustavotvorcu za izricanje jamstva, ali i za ograničavanje gospodarske slobode pojedinca. Visoko rangiranje te “posebne” klauzule o ljudskome dostojanstvu razabire se iz povezivanja s “načelima pravednosti”. Očit je uzor za njemačke zemaljske ustave nakon 1945. i 1989. godine.²

3) *Interna njemačka usporedba s aspekta zemaljskoga ustavnog prava*

Njemački su zemaljski ustavi nakon 1945. i 1989. godine³ izdašni u “pitanjima ljudskoga dostojanstva”. Klauzule o ljudskome dostojanstvu nalaze se, dijelom, u njihovim preambulama,⁴ ne samo u tradicijskome kon-

¹ “... Država treba ukinuti nehumani i predrasudni način mišljenja, koji čovjeka ne prosuđuje po njegovim navlastitim svojstvima, nego po njegovu podrijetlu i religiji i koji ga, nasuprot svakome pravom pojmu ljudskoga dostojanstva, ne smatra individuumom, nego pripadnome nekoj rasi s kojom, takoreći, nužno dijeli stanovita svojstva.” Tako von Humboldt, Wilhelm, Gutachten zum preußischen Emanzipationsedikt vom 17. Juli 1809, u: isti, Politische Denkschriften, sv. 1, 1903.; o tome razumijevanju “tekstova klasičara” Häberle, Peter, Klassikertexte im Verfassungsleben, 1981.

² Odbijanje nacionalsocijalističkoga vremena odražava se u pozivanju na dostojanstvo čovjeka u stranačkim programima CDU-a, SPD-a, CSU-a nakon 1945. godine; usp. npr. Kunz, Rainer/Maier, Herbert/Stammen, Theo (ur.), Programme der politischen Parteien, 2. izd. 1975., 78, 129, odnosno 200.

³ Navodi prema Beck-Texte, Verfassungen der deutschen Bundesländer, 5. izd. 1995; te prema dokumentaciji u Jör 39 (1990.), 350 i d.; 40 (1991./92), 366 i d.; 41 (1993.) 93 i d.; 42 (1994.), 201 i d.; 43 (1995.), 419 i d.

⁴ Usp. preambule baden-württemberškoga ustava (1953.) “... nadahnuti voljom da osiguramo slobodu i dostojanstvo čovjeka”; dalje bremenski ustav (1947.); v. također bavarski ustav (1946.).

tekstu klasičnih slobodarskih prava,⁵ nego i u vezi s gospodarskim poretkom⁶ ili u, inače, nipošto samorazumljivome kontekstu.⁷ Preambule kao bit nekoga ustava⁸ dodjeljuju svome pozivanju na ljudsko dostojanstvo kao “ishodištu” ustava poseban rang, ali i normiranje kao čl. 1 ili, inače, na početku⁹, odnosno kao primaran odgojni cilj.¹⁰ Sadržajna sličnost ustavnih preambula, uvodnih članaka i izričitih odgojnih ciljeva podsjeća na dublju stvarnu povezanost.

Ustav koji “polazi” od ljudskoga dostojanstva i njegove zaštite mora se pobrinuti da se to ljudsko dostojanstvo (zajedno sa socijalnim obvezama)¹¹ stvarno vidi kao odgojni cilj – od škola do zakonskoga opisa radiotelevizijskoga naloga¹² – pa i tamo gdje ljudsko dostojanstvo tekstovno nije formulirano kao odgojni cilj. Iz klauzule o ljudskome dostojanstvu slijedi njegov rang kao odgojnoga i obrazovnoga cilja¹³: To je dužan učiniti ustav.

Ustavi novih saveznih zemalja donijeli su plodan tekstovni pomak u nova problemska područja ljudskoga dostojanstva. Tako čl. 7, st. 2 brandenburškoga ustava iz 1992. godine stvara komunikacijskoetičku rečenicu:

⁵ Usp. tako čl. 5, st. 1 bremenskoga ustava (1947.). “Priznaje se dostojanstvo ljudske osobnosti i država ga poštiva.” Tu također čl. 52, st. 1: “ljudsko dostojanstvo zaposlenika”; čl. 3 hessenskoga ustava (1946.).

⁶ Usp. čl. 151, st. 1 bavarskoga ustava: “... zajamčenje čovjeka dostojnog opstanka za sve...”. Slično čl. 51, reč. 1, str. 2 porajnsko-falačkoga ustava (1947.); čl. 27 hessenskoga ustava.

⁷ Npr. čl. 30, st. 1 hessenskoga ustava: “Radni uvjeti moraju biti takvi da osiguravaju zdravlje, dostojanstvo, obiteljski život i kulturne zahtjeve zaposlenika”; jedinstven je čl. 100 bavarskoga ustava.

⁸ O pravnome značenju preambula: Häberle, Peter, *Präambeln im Text und Kontext von Verfassungen*, u: FS für Johannes Broermann, 1982., 211 (224 i d., 238 i d.). Švicarski pogled: Eherenzeller, Bernhard, *Im Besreben, den Bund zu erneuern*, u: FS Yvo Hangartner, 1998, 981 i d.; na posljertku o međunarodnopravnim preambulskim tekstovima Kotzur, Markus, *Theorieelemente des internationalen Menschenrechtsschutzes*, 2000.

⁹ Tako npr. čl. 1 saarskoga ustava (1947.).

¹⁰ Tako čl. 7, st. 1 sjevernorajnsko-vestfalskoga ustava: “... poštovanje dostojanstva čovjeka ... kao prvenstveni odgojni cilj”; v. također čl. 26, broj 1 bremenskoga ustava.

¹¹ Npr. čl. 12, st. 1 baden-württemberškoga ustava; čl. 131, st. 2 bavarskoga ustava; čl. 26, broj 1 bremenskoga ustava; čl. 56, st. 4 hessenskoga ustava; čl. 33 porajnsko-falačkoga ustava; čl. 30 saarskoga ustava.

¹² Usp. npr. čl. 2, st. 3, reč. 2 Zakona o Radio Bremenu, nav. u Herrmann, Günter, *Rundfunkgesetze*, 2. izd. 1977.

¹³ O tome Häberle Peter, *Verfassungsprinzipien als Erziehungsziele*, u: FS für Hans Huber, Bern 1981, 211 i d. Sada u BverwGE 90, 1 (12).

“Svatko je dužan priznavati dostojanstvo drugoga” – to je neka vrsta “djelovanja trećega”, koja stoji u kontekstu zaštite ljudskoga dostojanstva kao “temelja svake solidarne zajednice” (st. 1, reč. 2, na istome mjestu). Literatura i judikatura obrađeni su u pravu na poštovanje “dostojanstva pri umiranju” (čl. 8, st. 1, reč. 1 na istome mjestu) usp. također čl. 1, st. 1, reč. 2 tirinskoga ustava iz 1993. godine). Socijalna, odnosno kulturna temeljna prava, državne ciljeve, odnosno državne zadaće i ljudsko dostojanstvo povezuje čl. 7, st. 1 saskoga ustava iz 1992. godine na zrelome tekstovnom stupnju: Zemlja priznaje pravo svakoga čovjeka na čovjeka dostojno postojanje, posebice na rad, na primjeren stambeni prostor, na primjereno uzdržavanje života, na socijalnu sigurnost i obrazovanje kao državni cilj.” Čl. 14, st. 2 na istome mjestu normira rečenicu: “Nedodirljivost dostojanstva čovjeka izvor je svih temeljnih prava”, pri čemu je, opet, literatura prešla u ustavni tekst. Čl. 7, st. 2 mecklenburško-vorpommernskoga ustava iz 1993. godine otvara novi tekstovni stupanj: “Znanstveno istraživanje podliježe zakonskim ograničenjima ako prijeti ... da će povrijediti ljudsko dostojanstvo.”

4) Međunarodna ustavnopravna usporedba

Klauzule o ljudskome dostojanstvu zauzimaju visoko mjesto, ponajprije, na novijemu razvojnome stupnju ustava ustavnih država.¹⁴ Ustav nove ustavne države Portugala (1976./92.) ima ih na samome početku članka 1:

“Portugal je suverena republika, koja se temelji na načelima ljudskoga dostojanstva i narodne volje ...”

U katalogu temeljnih prava pojavljuje se ljudsko dostojanstvo, povrh toga, u načelu jednakosti (čl. 13, st. 1: “Svi građani imaju jednako društveno dostojanstvo i jednaki su pred zakonom”) i obilježava sve do novih pojedinačnih sloboda temeljnopravno zaštićeno područje (usp. čl. 26, st. 2; čl. 66, st. 1).

Praktički je sadržajno jednako normi ljudskoga dostojanstva kad čl. 27, st. 2 talijanskoga ustava (1947./93) određuje:

“Kazne se ne smiju izvršavati kršeći ljudskost i moraju težiti preodgoju osuđenika.”

¹⁴ Ali vidi već preambulu irskoga ustava (1937): “... da se zajamči sloboda i dostojanstvo individuuma ...”, nav. prema Mayer-Tasch, Peter Cornelius, Die Verfassungen Europas, 2. izd. 1975.; pogl. 1, čl. 2, st. 1 švedskoga ustava (1974/76), nav. prema Jör 26 (1977). – Noviji portugalski, turski i grčki ustavi citirani su prema njihovoj objavljivanju u Jör 32 (1983), španjolski prema Jör 29 (1980.). Istočnouropski ustavi citirani su prema dokumentaciji u pet dijelova u Jör 43 (1995.) do Jör 46 (1998.), 123 i d. Usp. u ostalome Baumann, Herbert/Ebert, Matthias (ur.), Die Verfassungen der frankophonen und lusophonen Staaten des subsaharischen Afrikas, 1997.

To pokazuje već usporedba s čl. 14, st. 4 turskoga ustava (1961./73.):

“Ne smije se izricati kazna koja je nespojiva s ljudskim dostojanstvom”; sličan je čl. 17, st. 3 toga ustava (1982.).

Grčki ustav (1975./86.) jamči odmah na početku u čl. 2, st. 1, slično Temeljnome zakonu, ljudsko dostojanstvo:

“Temeljna je obveza države poštovati i štiti čovjekovo dostojanstvo.”

Novi španjolski ustav (1978./92.) normira “ljudsko dostojanstvo” u preambuli te u uvodnome članku prvoga poglavlja “Temeljna prava i obveze”. U toj se preambuli kaže:

“Španjolska nacija ... objavljuje da će svojom suverenom voljom: ... promicati gospodarstvo i kulturu kako bi osigurala dostojnu kvalitetu života za sve ...”.

Čl. 10, st. 1 glasi:

“Dostojanstvo čovjeka, nepovrediva ljudska prava, slobodan razvoj osobnosti, poštovanje zakona i prava drugih, temelji su političkoga poretka i socijalnoga mira.”

Time se još jednom pokazuje povezanost preambula i temeljnih prava, ali i objektivna dimenzija ljudskoga dostojanstva i njegova “temeljna funkcija” za političku zajednicu te za ljudska i pojedinačna temeljna prava.

U Švicarskoj, na posljertku, pojavljuje se ljudsko dostojanstvo u novijim ustavima i ustavnim nacrtima i na kantonalnoj i na saveznoj razini.¹⁵

Najnovije tekstovne razrade načela “ljudsko dostojanstvo” u “švicarskoj radionici” osobito su izdašne. One potvrđuju paradigmu tekstovnoga stupnja utoliko što u tekstove često ulazi najnovije stanje u literaturi i judikaturi tipa ustavna država. Dok je klasična klauzula o ljudskome dostojanstvu tekstovno postala, već, općešvicarskim ustavnim pravom (usp. npr. čl. 9 ustava bernskoga kantona iz 1993. godine i čl. 4 kantona Appenzell na Rajni iz 1995. godine), odvažuje se novi švicarski savezni ustav iz 2000. godine, uz poznatu zaštitu ljudskoga dostojanstva (čl. 7), na nove tekstove i kontekste. Čl. 12 oblikuje novu judikaturu i literaturu u rečenicu: “Tko je u nevolji, a

¹⁵ Tekstovi se navode prema Jör 34 (1985.), npr. čl. Basel – (1984.), st. 1: Ljudsko je dostojanstvo nedodirljivo.” St. 2: “Obveza je svih poštovati ga, prvenstveni je zadatak državne vlasti štiti ga.” V. također čl. 7 ustava kantona Jur (1977.), čl. kantona Aargau (1980.), čl. 10 kantona Uri (1985.) i čl. kantona Solothurn (1986.). Nadalje čl. 3 nacrta ustava kantona Glarus (1977.): “Nedodirljivi su osobnost, dostojanstvo i sloboda čovjeka.” – Čl. 8 nacrta saveznoga ustava (1977.): “Nedodirljivo je dostojanstvo čovjeka.” – Kölz/Müller, Verfassungsentwurf (1984., 3. izd. 1995.), čl. 4, st. 1: “Mora se poštovati i štiti dostojanstvo čovjeka.”

nije u stanju pobrinuti se za sebe, ima pravo na pomoć i skrb te na sredstva koja su neizostavna za postojanje dostojno čovjeka.” Čl. 119 o reprodukcij-skoj medicini i genetičkoj tehnologiji u humanome području zahtijeva propi-se na saveznoj razini o ophođenju s ljudskim zametkovnim i nasljednim do-brom:

“Savez se pritom brine za zaštitu ljudskoga dostojanstva ...”. Kad čl. 120 novoga saveznog ustava (genetička tehnologija izvan humanoga područja) od Saveza zahtijeva da pritom vodi računa o “dostojanstvu stvora”, onda je to izazov za njemačku literaturu o ljudskome dostojanstvu koja “dostojan-stvo” pridržava za *čovjeka*.

Među novim ustavima *istočnoeuropskih tranzicijskih država* osobitu po-zornost zaslužuje poljski ustav (1997.). On donosi i tekstovne i kontekstovne novosti. U preambuli se povezuje klasična klauzula općega dobra s ljudskim dostojanstvom: “Sve one koji će ovaj ustav primjenjivati na opće dobro Treće republike pozivamo da poštuju čovjeku urođeno dostojanstvo, njegovo pravo na slobodu i njegovu obvezu na solidarnost s drugim ljudima ...” U čl. 30 nalazi se metafora o ljudskome dostojanstvu kao “izvoru sloboda i prava čovjeka i državljanina”. Poznatijim putovima idu ostali istočnoeuropski ustavi (usp. tako čl. 21 ruskoga ustava iz 1993. godine s, djelomice, novim primjerima; slično već čl. 21 litavskoga ustava iz 1992. godine). Niz novih ustava dodaje klauzuli o ljudskome dostojanstvu, na drugome mjestu, zaštitu “fizičkoga integriteta” (usp. čl. 1, st. 3, odnosno čl. 22 rumunjskoga ustava iz 1991. godine). Estonski ustav (1993.) smješta ljudsko dostojanstvo inovacij-ski u klauzulu o razvoju temeljnih prava čl. 10 (“... other rights ..., which ... are compatible with human dignity ...”).

U svjetskim se razmjerima klauzula o ljudskome dostojanstvu probila i u *zemljama u razvoju*, mada u u jednostavnijemu” obliku (npr. preambula i čl. 8 namibijskoga ustava iz 1990. godine, s katalogom primjera; čl. 5 gvinej-skoga ustava iz 1990. godine; čl. 10 etiopskoga ustava iz 1994. godine; pogl. 1, br. 10 južnoafričkoga ustava iz 1996. godine).

5) Judikatura Saveznoga ustavnog suda

Njemački je Savezni ustavni sud “Ljudsko dostojanstvo” (čl. 1, st. 1 TZ-a) aktualizirao u brojnim odlukama. Taj čl. 1, st. 1 dobio je središnje značenje već u presudi protiv KPD-a¹⁶; ali i protiv “druge strane”, nacional-

¹⁶ BVerfGE 5, 85 (204 sl.); usp. i prvi put BVerfGE 1, 97 (104), gdje se, dakako (još) ne spominje zaštita od materijalne nevolje, nego zaštita od napada na ljudsko dostojanstvo sa strane drugih (!), kao ponižavanje, žigosanje, progon itd.

socijalističkoga vremena.¹⁷ Tako je mnoga načelna odluka “osnivačkoga vremena” oblikovana iz čl. 1, st. 1 TZ-a.¹⁸ Općenito je uočljivo da se očitovanja o ljudskome dostojanstvu povećavaju i intenziviraju.

Savezni ustavni sud čini čl. 1, st. 1 TZ-a ishodištem temeljnih prava¹⁹ kao i središtem svoga, mnogo kritiziranoga “vrijednosnosustavnoga” pristupa²⁰.

Ponajprije se čl. 2, st. 1 TZ-a²¹ te čl. 2, st. 2, reč. 1²², ali i čl. 6 (roditeljsko pravo)²³ i temeljno pravo na pravno saslušanje (čl. 103, st. 1 TZ-a)²⁴, odnosno jamčenje pravne zaštite²⁵ tumače, odnosno pojačavaju u vezi s ljudskim dostojanstvom. Tu “povezanost” Savezni ustavni sud uspostavlja, nadalje, sa “slobodom vjeroispovijesti”²⁶, slobodom savjesti²⁷, slobodom informiranja²⁸ te slobodom umjetnosti (čl. 5, st. 3 TZ-a)²⁹, ali i s čl. 12 TZ-a³⁰, čl. 103, st. 2 TZ-a³¹. On tako pojačava niz temeljnih prava s pomoću čl. 1

¹⁷ BVerfGE 6, 132 (163): “Država kojom je vladala NSDAP – adekvatno nacionalsocijalističkome nauku koji je prezirao svima zajedničko ljudsko dostojanstvo – imala je ciljeve ...”; v. već BVerfGE 2, 1 (12).

¹⁸ BVerfGE 6, 32 (40 sl.); 30, 173 (193 i d.); 30, 1 (24 i d.); 39, 1 (43).

¹⁹ Npr. BVerfGE 36, 174 (188): “Kao nositelj temeljnih prava što proizlaze iz ljudskoga dostojanstva i jamče njegovu zaštitu ...”; nadalje BVerfGE 21, 362 (369); 48 127 (164). – E (odluka) 93, 266 (293): ljudsko dostojanstvo kao “korijen temeljnih prava”.

²⁰ BVerfGE 6, 32 (40 sl.); 7, 198 (205); 33, 23 (27); 35, 366 (376): “najviša vrednota u sustavu temeljnih prava”; 36, 174 (188): ljudsko dostojanstvo u središtu vrijednosnoga poretka; usp. nadalje BVerfGE 12, 45 (51); 35, 202 (225); 37, 57 (66); 39, 1 (43).

²¹ BVerfGE 27, 1 (6); 344 (350 sl.); 34, 205 (209); 35, 202 (219 sl.); 33, 367 (376); 54, 148 (155); 79, 256 (268); 84, 192 (194 sl.); 95, 220 (241).

²² BVerfGE 39, 1 (41); 46, 160 (164).

²³ BVerfGE 10, 59 (81).

²⁴ BVerfGE 7, 275 (279); 9, 89 (95); 26, 66 (71); 57, 250 (275); 63, 332 (337).

²⁵ BVerfGE 6, 32 (36); 61, 126 (137).

²⁶ BVerfGE 27, 23 (29); 32, 98 (108).

²⁷ BVerfGE 28, 243 (260).

²⁸ BVerfGE 27, 71 (81).

²⁹ BVerfGE 30, 173 (193, 195); usp. također BVerfGE 7, 198 (21): “potpuno uništene umjetničke i ljudske egzistencije” kao povreda ljudskoga dostojanstva.

³⁰ BVerfGE 7, 377 (397); 50, 290 (362).

³¹ BVerfGE 25, 269 (285).

TZ-a: npr. čl. 2, st. 1³², čl. 2, st. 2³³ ili čl. 4, st. 1³⁴, čl. 4, st. 3³⁵, čl. 16, st. 2, reč. 2³⁶, ali i njihova ograničenja³⁷. On naglašava, s jedne strane, da je i “dijete biće s vlastitim ljudskim dostojanstvom”³⁸ s druge strane da obveza iz čl. 1, st. 1 TZ-a za državu ne završava smrću.³⁹ Osobito je postignuće razvoj zaštite privatnosti – čl. 2, st. 1 TZ-a vjerojatno je dobio najintenzivniji aktualizirani odnos prema ljudskom dostojanstvu⁴⁰. Opća se sloboda djelovanja područno “materijalizira” i opredmećuje (zaštita intimne sfere u svim pravnim područjima).

Od načelnih – poučkovnih – kvalifikacija spominjemo riječ o “konstitucijskome načelu”⁴¹, nadalje rečenice: Središte je “vrijednosnoga sustava” Temelnoga zakona u osobi i njezinu dostojanstvu, a ona se slobodno razvija u socijalnoj zajednici.⁴² Tako se ljudsko dostojanstvo pojavljuje kao “najviša pravna vrednota” u ustavnome poretku⁴³, kao “najviša ustavna vrednota”⁴⁴.

³² Usp. BVerfGE 32, 373 (379); 35, 202 (220 sl.); 44, 353 (372 sl.); 99, 165 (195 i d.).

³³ Usp. BVerfGE 56, 54 (74 sl.); 88, 203 (251 i d.).

³⁴ BVerfGE 33 (28 sl.); 52, 223 (247); 35, 366 (376); v. također BVerfGE 41, 29 (50); 57, 361 (382).

³⁵ BVerfGE 12, 45 (53 sl.); 28, 243 (260, 263 sl.).

³⁶ BVerfGE 54, 341 (357); 56, 216 (235).

³⁷ V. pojačanje djelotvornosti “općega zakona” prema čl. 5, st. 2 TZ-a člankom 1 TZ-a: BVerfGE 34, 269 (282, 292 sl.). O pravu na osobnost (čl. 2, st. 1 u vezi s čl. 1, st. 1 TZ-a) kao granici umjetničke slobode: E 67, 213 (228).

³⁸ BVerfGE 24, 119 (144); 72, 155 (172); 79, 51 (63).

³⁹ BVerfGE 30, 173 (194); v. također BVerfGE 51, 97 (110).

⁴⁰ Usp. BVerfGE 27, 1 (6 i d.); 344 (350 sl.); 32, 373 (379); 33, 367 (376 sl.); 34, 205 (209); 34 (238) (245 sl.); 35, 302 (219 sl.) s daljnjim potvrđama; 39, 1 (42); 44, 197 (203); 49, 286 (300 sl.); 63, 131 (142 sl.); 65, 1 (41 i d.); na posljertku E 71, 183 (201); 206 (219); 72, 155 (170), /3, 118 (201); 99, 165 (195 i d.).

⁴¹ BVerfGE 45, 187 (227); 72, 105 (115); 79, 256 (268); 87, 209 (228); 95, 220 (241); 96, 375 (398).

⁴² BVerfGE 7, 198 (205).

⁴³ BVerfGE 45, 187 (227); 60 (87); slično E 75, 369 (380).

⁴⁴ BVerfGE 33, 23 (29); v. također BVerfGE 30, 173 (193); slično BVerfGE 32, 98 (108), 52, 223 (246). Iz literature: Niebler, Engelbert, Die Rechtsprechung des BVerfG zum obersten Rechtswert der Menschenwürde, BayVBl. 1989, 737 i dr.

Katkad se osjeća “prepozitivno” obilježje ljudskoga dostojanstva⁴⁵. Karakteristična je i formulacija ljudskoga dostojanstva kao “najviše svrhe svega prava”⁴⁶ ili “postulat nepovredivosti ljudskoga dostojanstva na kojemu se zasnivaju sva temeljna prava”⁴⁷. Stalno iznova susrećemo Dürigovu tezu o objektu⁴⁸.

Taj pristup može dovesti i do obveza, tako do opće vojne obveze⁴⁹. Ponajprije se prepoznaje pravac međuljudske zaštite⁵⁰.

U “koncentratu” dugogodišnje judikature⁵¹ iz ljudskoga se dostojanstva kao “nosivoga konstitucijskog načela” (“zahtjev čovjeka za socijalnim vrednovanjem i poštovanjem”) izvodi zabrana da se čovjek “načini pukim objektom države ili podvrgne postupku koji njegovu subjektivnu kvalitetu načelno dovodi u pitanje”; potkrepljuje se “pozvanost i vezanost čovjeka za zajednicu”, ali i njegova “samostojnost”.

U pojedinostima su uočljive odluke o sljedećim oblastima, odnosno problemima: Savezni ustavni sud aktualizirao je ljudsko dostojanstvo, ponajprije, u pogledu kaznenoga prava i kaznenoga procesnoga prava, tako za pravni položaj zatvorenika pod istragom⁵², pravo okrivljenoga na šutnju⁵³ te kao svjedoka u slučaju samookrivljavanja⁵⁴, također u pravu remećenja jav-

⁴⁵ BVerfGE 25, 269 (289): Po Temeljnome zakonu pretpostavljeno (!) i u čl. 1, st. 1 te čl. 2, st. 1 TZ-a ustavno zaštićeno dostojanstvo; o utjecajima na ustavne promjene v. E 62, 32 (40 sl.); ali vidi također E 94, 49 (102 sl.).

⁴⁶ BVerfGE 12, 45 (51); 37, 57 (65). Zanimljivo je E 75, 369 (380): Djelovanje ograde iz ljudskoga dostojanstva: “apsolutno bez mogućnosti poravnanja dobara (C. Starck)”.

⁴⁷ BVerfGE 30, 173 (194).

⁴⁸ BVerfGE, 9, 85 (95); 27, 1 (6 sl.); 50, 166 (175); 63, 133 (143); 87, 209 (228); 96, 375 (399). O tome Häberle, Peter, Staatsrechtslehre im Verfassungsleben – am Beispiel Günter Dürings, u: isti, Die Verfassung des Pluralismus, 1980, 110 i d. s daljnjim potvrđama.

⁴⁹ BVerfGE 12, 45 (60 sl.); 48, 127 (163).

⁵⁰ BVerfGE 24, 119 (144): Ustav koji dostojanstvo čovjeka stavlja u središte svoga vrijednosnoga sustava ne može u poretku međuljudskih odnosa, načelno, nikome dati prava na osobi drugoga koja, ujedno, nisu obvezatna i ne poštuju ljudsko dostojanstvo drugoga.”

⁵¹ BVerfGE 50, 166 (175). V. također E 96, 375 (398 i d.); 87, 209 (228): “Dostojanstvo čovjeka kao rodnoga bića”.

⁵² BVerfGE 34, 369 (382 sl.): zabrana objavljivanja imena; usp. također E 1, 332 (348); 28,386 (389 i d.).

⁵³ BVerfGE 56, 37 (43).

⁵⁴ BVerfGE 38, 105 (114 sl.); 56,37 (44 sl.). O pravu na odbijanje svjedočenja v. također E 33, 367 (376 i d.).

noga reda⁵⁵ ili u pogledu zabrana zapljene⁵⁶ te zabrana iskorištavanja dokaznoga postupka⁵⁷; isto vrijedi za izvršenje kazne⁵⁸. Načelo krivnje sud izvodi, između ostaloga, iz ljudskoga dostojanstva⁵⁹, isto tako primjerenost kazne za krivnju⁶⁰. Očito se sada odlučuje izvršnopravna komponenta, iako samo pojedinačno i u prijašnjim odlukama ponešto bojažljivo⁶¹. Sud vidi i razumijevanje demokracije posve konkretno obilježeno s aspekta čl. 1, st. 1⁶². Zaštita osobnosti (privatnosti) djeluje u svim pravnim područjima: u građanskome, kaznenome i javnome pravu, također u procesnome pravu.

6) Ljudsko dostojanstvo u zrcalu znanstvene literature

Pravni nauk o državi koji radi na ustavnome tekstu čl. 1, st. 1 TZ-a ima zadaću podnošenja teorijskih prijedloga u duhu “poticajnoga” do izazivajućega “alternativnog” mišljenja. Potom ih ustavno sudstvo razrađuje prema devizi “pragmatičke integracije teorijskih elemenata”.

Ustavna država kao i klauzule o ljudskome dostojanstvu pripremani su dugim znanstvenim razvojem te su – za sada – rezultat brojnih procesa: ljudsko se dostojanstvo “kristaliziralo” u pravni tekst nakon što su ga klasici kao Kant kulturalno izveli na put. “Ljudsko dostojanstvo” nalazi se u kontekstu interdisciplinarno-kulturnoznanstvenih zbivanja.

⁵⁵ BVerfGE 55, 144 (150).

⁵⁶ BVerfGE 32, 373 (379 i d.).

⁵⁷ BVerfGE 34, 238 (245 i d.).

⁵⁸ BVerfGE 45, 187 (245): “... pogađa se u jezgru ljudskoga dostojanstva ako osuđenik, bez obzira na razvoj svoje ličnosti, mora napustiti nadu da će opet postići svoju slobodu”, v. također na istome mjestu str. 228 sl.; BVerfGE 35, 202 (235); 64, 261 (272 i d.); E 72, 105 (113 i d.).

⁵⁹ BVerfGE 45, 187 (259); v. također #E 25, 269 (285); 28, 386 (391); 50, 205 (214 sl.); 54, 100 (108); 95, 96 (131, 140).

⁶⁰ Vidi npr. BVerfGE 50, 5 (12); 205 (215); 54, 100 (108); 86, 288 (312 sl.); 96, 245 (249).

⁶¹ BVerfGE 20, 31 (32): “... za čovjeka dostojan opstanak nužna minimalna socijalna sigurnost”; slično E 40, 121 (33); v. također E 45, 187 (228); suzdržljivo već E 1, 97 (104). Ali kasnije ispravno: E 82, 60 (85); 99, 216 (233): oslobađanje od poreza za egzistencijalni minimum.

⁶² BVerfGE 40, 287 (291), povodom postupka zabrane prema čl. 21, st. 2 TZ-a. Vidi također BVerfGE 5, 85 (204 sl.). – Zapravo je i u “legalnoj definiciji” “slobodarskodemokratskoga temeljnoga poretka” u duhu čl. 21, st. 2 TZ-a u presudi o SRP-u (= Sozialistische Reichspartei) (BVerfGE 2, 1 (12 sl.)) sadržano ljudsko dostojanstvo čl. 1, st. 1 TZ-a (usp. na istome mjestu, str. 12: “ljudsko dostojanstvo”, str. 13: “ljudska prava”).

7) *Mnoštvo pristupa i prirodnoznanstveno težište*

Tekstovi klasika poput Pufendorfa i Kanta, Lassallea i Proudhona povijesno su prethodili ustavnome tekstu, a koji bi filozofijski pravac sadržajno obilježio tumačenje? Sa Starckom⁶⁴ može se razlikovati između kršćanskoga⁶⁵, “humanističko-prosvjeteljskoga”⁶⁶, marksističkoga⁶⁷, sistemskoteorijskoga⁶⁸ i biheviorističkoga koncepta dostojanstva⁶⁹. Svako ustavnopravno tumačenje mora imati u vidu sve te koncepte jer ljudsko dostojanstvo vidi “u kontinuitetu filozofske predaje”.⁷⁰ Najprije je prevladalo mišljenje koje čl. 1 TZ-a tumači kao kodificirano prirodno pravo, ljudsko dostojanstvo kao predržavnu vrednotu, npr. tezom da čl. 1, st. 1 TZ-a polazi od “pra-danosti bitka osobe”⁷¹ ili rečenicom: “Pojmu dostojanstva čovjeka ne treba nikakva daljnja pravna definicija. Riječ je o samostojnosti, bitnosti, jednostavno prirodni čovjeka”⁷². Takvi su pristupi, često tijesno, povezivani s njemačkim vrijednosnofilozofskim mišljenjem.⁷³

Osobito je postao djelotvornim specifičan koncept ljudskoga dostojanstva Güntera Düriga.⁷⁴ Njegovo komentiranje, nov tekst klasika i ustavni tekst u širem smislu, učinilo je čl. 1, st. 1 TZ-a primjenjivim u sudstvu, ponajprije i s pomoću formulacije objekta.⁷⁵ Dürig je prokročio put u tumačenja ustava, kao što to potvrđuje povijest recepcije njegova nauka, odnosno nje-

⁶⁴ U: von Mangoldt/Klein/Starck, GG I, 3. izd., čl. 1, st. 1, rubna bilješka 2.

⁶⁵ Fuchs, Josef, *Lex naturale*, 1955, 57 i d.; Thielicke, Helmut, *Theologische Ethik*, I., 2. izd. 1958.

⁶⁶ Maihofer, W.; *Rechtsstaat und menschliche Würde*, 1968.

⁶⁷ Bloch, E., *Naturrecht und menschliche Würde*, 1961.

⁶⁸ Luhmann, Niklas, *Grundrechte als Institution*, 1965, 2. izd. 1974, 64 i d. (4. izd. 1999.).

⁶⁹ Skinner, Bert F., *Jenseits von Freiheit und Würde*, 1973, 28: opravdana kritika u Starcka, na dr. mj., rubna bilješka 6.

⁷⁰ Starck, na dr. mj., rubna bilješka 13, ali vidi prije toga rubnu bilješku 2.

⁷¹ Wintrich, Josef, *Über Eigenart und Methode von verfassungsrechtlicher Rechtsprechung*, u: FS für Wilhelm Laforet, 1952, 247; o sljedećemu Podlech, u GG-AK, 2. izd. 1989, čl. 1, st. 1, rubna bilješka 10.

⁷² Nipperdey, *Die Würde des Menschen*, u. *Grundrechte II*, str. 1.

⁷³ Wertenbruch, W.; *Grundgesetz und Menschenwürde*, 1958., 170 i d.; v. također Maihofer, na dr. mj., 10 i d.

⁷⁴ Dürig, Günter, *Die Menschauffassung des Grundgesetzes*, u: JR 1952, 259 i d.; isti, *Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde*, AöR 81 (1956), 117 i d.

⁷⁵ Dürig, Günter, 1958.: u: Maunz/Dürig, *Komm. z. GG*, st. 1, rubna bilješka 1 i d., o “formulaciji objekta” rubna bilješka 28: “U ljudsko je dostojanstvo dirnuto ako se konkretni čovjek ponizi u objekt, puko sredstvo, zastupljivu dimenziju.”

gova “kanonizacija” sudskom praksom. Pri tumačenju čl. 1, st. 1 TZ-a valja Düriga svagda “sučitati”, pa i kad se ne preuzima vrijednosnofilozofska pozadina njegovih uvodnih rečenica: “Spoznajući da se obvezatnost i obvezujuća snaga, također nekoga ustava može, na posljertku, utemeljiti samo u objektivnim vrednotama, ustavotvorac se izjasnio ... za *ćudorednu vrednotu ljudskoga dostojanstva* ..., ta je vlastita vrednota mišljena kao nešto svagda bivstvjuće, kao nešto neizgubljivo i neotuđivo svagda *postojeće* ... Taj zahtjev kao ćudoredan, pravno samo recipiran zahtjev ne pita za *pravce*. On je već postojao u odnosu ja – ti kao zahtjev za *individualno*-etićkim poštovanjem, a u odnosu prema trećemu i prema društvu kao zahtjev za *socijalno*-etićkim poštovanjem, prije nego što je ćlankom 1, stavkom 1 TZ-a juridiziran kao samosvojan i spram *državnoga* djelovanja”⁷⁶.

8) *Prodiruće razlikovanje: ljudsko dostojanstvo kao vrednota i ljudsko dostojanstvo kao postignuće*

U najnovijoj literaturi o čl. 1, st. 1 TZ-a sve je utjecajnije dvodioba: Ljudsko dostojanstvo kao vrednota u duhu prirodnozastveno-vrijednosnofilozofskih pristupa (“mirazna teorija”: Hasso Hofmann) sućeljuje se s dostojanstvom kao postignućem: Ljudsko dostojanstvo, prema tome, nije ni prirodna opremljenost ćovjeka ni vrednota, nego postignuće do kojega pojedinac može doći, ali i promašiti ga. Temeljni pravci nemaju funkciju da jamće dostojanstvo – to nije u moći države – nego da dobiju uvjete postignuća⁷⁷. “Velika prednost” te teorije prema dotad vladajućemu vrijednosnofilozofskome shvaćanju postoji u mogućnosti “da se odnosi izravno na konkretne problemske situacije individualnih ljudi. Iz toga tumaćenja trebalo bi zadržati da dostojanstvo ima veze sa šansom vlastitoga ponašanja, vlastitoga ljudskoga postignuća”⁷⁸.

9) *Povezući teorijski prijedlozi kao pragmatićka integracija teorijskih elemenata*

Literatura se suzdržava od pretežitog teorijski jednostrane konsekvencije pragmatićkom integracijom razlićitih teorijskih elemenata. Ona se, utoliko, orijentira na nužnome pragmatizmu pojedinaćnih slućajeva sudske perspe-

⁷⁶ Dürig, na dr. mj., rubna bilješka 1 i 2.

⁷⁷ Temeljni ućinak Luhmann, na dr. mj., 64 i d.; Podlech, na dr. mj., rubna bilješka 11; nadalje grof Vitzthum, W.; Die Menschenwürde als BVerfGE, JZ, 1985., 205 i d.; diferencirajuće Pieroth, Bodo/Schlink, Bernhard, Grundrechte, Staatsrecht II, 15. izd. 1999., rubna bilješka 355 i d.

⁷⁸ Podlech, na dr. mj., rubna bilješka 11.

tive odlučivanja; čini se da ona, prirodno, prevladava u komentarima orijentiranim na praksu⁷⁹. Ali njoj odgovaraju i publikacije koje se, na temelju judikature Saveznoga ustavnog suda (i doktrina što je obilježavaju), bave aktualnim ili potencijalnim pravnim pitanjima⁸⁰ (u duhu “znanstvene zalihosne politike”). Međutim, iza toga pragmatizma stoji uvid da u čl. 1 TZ-a valja vidjeti zajedničku osnovicu za sve svjetonazorne temeljne pozicije pluralističkoga društva, koje se upravo zbog toga protivi previše jednostranim ili statičkim interpretacijskim teorijama. Sukladno tome, valja se suglasiti s mnogim rezultatima literature o ljudskim pravima, posve neovisno o njezinim filozofsko-teorijskim premisama. Za Temeljni se zakon ne može, izvan dominantne snage judikature i njezine recepcije znanosti, u cjelini utvrditi drukčije “vladajuće” shvaćanje sadržaja jamstva ljudskoga dostojanstva u čl. 1 TZ-a.

Uz to se može konstatirati niz naglašeno metodički orijentiranih publikacija⁸¹. Otvorenost članka 1 TZ-a dopušta, s jedne strane, katkad izvlačenje sadržajno skeptičnih zaključaka⁸² iz visokoga stupnja apstraktnosti, a s druge strane, priznavanje kršćansko-metafizičkoga temelja ljudskoga dostojanstva kao pretpostavke snage valjanosti članka 1 TZ-a⁸³.

Tome odgovara slično stanje mišljenja u Švicarskoj, premda na razini Saveznoga ustava do 1999. godine nije postojao izričit tekst o ljudskome dostojanstvu. Savezni (je) sud argumentira(o) utoliko (još) radije s (nepisanim) temeljnim pravom “osobne slobode”⁸⁴. S “pogledima” na Temeljni zakon i

⁷⁹ Usp. Starck, na dr. mj., rubna bilješka 1 i d., 27 i d.; izdašno Kunig, Philipp, u: von Münch/Kunig (ur.), 2000., GG-Kommentar I, čl. 1, rubna bilješka 11 i d.; drukčije postavljajući Podlech, na dr. mj., u tu doista “alternativnome” GG-AK.

⁸⁰ Vidi npr. Benda, Ernst, Gefährdungen der Menschenwürde, 1975, 8 i d., 16 i d.; slično isti, Die Menschenwürde, u: HdbVerfR, par. 6, 2. izd. 1994.; literatura je općenito, utoliko, svojim fiktivnim ili realnim primjerima rizična za konstatiranje povreda ljudskoga dostojanstva, također u duhu senzibiliziranja javnosti.

⁸¹ Jezičnoanalitički: Schreckenberger, W., Rhetorische Semiotik, 1978., 51 i d.; v. također Hoerster, Zur Bedeutung des Prinzips der Menschenwürde, JuS 1983., 93 i d.; pravnodogmatski: Kloepfer, Michael, Grundrechtstatbestand und Grundrechtsschranken in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts – dargestellt am Beispiel der Menschenwürde, u: Festgabe-BVerfG II, 1976., 405 (411 i d.).

⁸² Vidi Denninger, Eberhard, Staatsrecht 1, 1973., 25 (“prazna formulacija”); isti, Über das Verhältnis von Menschenrechten zum positiven Recht, JZ 1982., 225 (229 i d., 231): pravna praksa, a ne ustavni tekstovi, stvorila je legitimnost.

⁸³ Tako Strack, na dr. mj.; 462 i d.

⁸⁴ O tome potvrde u Saladin, Peter, Grundrechte im Wandel, 3. izd. 1982., 93 sl., 107 sl., 286 sl.; Häfelin, Ulrich/Haller, Walter, Schweizerisches Bundesstaatsrecht, 4. izd. 1998., 398; Mastronardi, Philippe A., Die Menschenwürde als der Verfassungsgrundsatz in der Schweiz, u: JöR 28 (1979.), 469 (470 i d., 472).

Savezni ustavni sud ipak se opaža “proces pozitivizacije” ljudskoga dostojanstva, koji, dosljedno, kulminira u novijim kantonalnim ustavima u izričitim tekstovima te švicarsku ustavnu državu, nakon predradnje literature, integriira u općeeuropski koncept ljudskoga dostojanstva. Stoga Jörg P. Müller smatra da se danas u prvi plan probija misao da “ljudsko dostojanstvo najneposrednije izražava sadržaj onoga što svaka osoba po svome ljudskom smije zahtijevati od zajednice”⁸⁵.

10) Kritički osvrt

Dürigova formulacija objekta još i danas je najuvjerljiviji pristup opisu načela ljudskoga dostojanstva u čl. 1, st. 1 TZ-a. On se odavno pravno osamostalio u odnosu na svoj filozofski izvod: desetljećima ga tako jako nosi razvoj na osnovi slučajeva iz prakse. Ono što, nadalje, uspijeva u konkretizaciji i aktualizaciji, u potvrđivanju i daljnjem razvoju načela nade u čl. 1 TZ-a, treba zahvaliti dijalektici “načela i norme” (Josef Esser), također u uzajamnome djelovanju s pojedinačnim temeljnim pravima i određenjima državnih ciljeva.

Nasuprot tome je Luhmannov “dinamički pojam dostojanstva”, koji dostojanstvo kao postignuće potpuno otkriva u njegovoj labilnosti⁸⁶, ustavno-pravno posebno upitan⁸⁷. On protuslovi već ustavnim i ljudskopravnim tekstovima, koji ljudsko dostojanstvo smatraju “prirođenim”. Onda: I tko nije sposoban niti voljan za “stvaranje identiteta”, npr. izrođeni zločinac, *nasciturus*, umobolnik ili nakaza, ima ljudsko dostojanstvo, pa i još neučinkovito dijete. Luhmannov koncept ljudskoga dostojanstva pojavljuje se kao “sociološki nesporazum” (Chr. Starck), kao središnji promašaj ustavne države i njezine kulture. I “tko ništa ne postiže”, ni za sebe ni za druge, ima ljudsko dostojanstvo. Doduše, ovdje zastupan kulturni koncept ljudskoga dostojanstva utoliko je izraz postignuća koliko je kultura postignuće mnogih. Ali čovjek pojedinac ne mora ga izraziti koliko god ga je čovječanstvo dosad izradilo i u budućnosti mora dalje čuvati, njegovati i razvijati. Čak ako Luhmannov koncept u stvari takve zaključke ne izvlači – on otvara, bez nužde, opasnosti za opsežnu pravnu zaštitu ljudskoga dostojanstva.

⁸⁵ Müller, Jörg P., *Elemente einer schweizerischen Grundrechtstheorie*, 1982., 3; sada isti, *Grundrechte in der Schweiz*, 3. izd. 1999., 1 i d.; nadalje Hangartner, Yvo, *Grundzüge des schweizerischen Staatsrechts*, Bd. II, *Grundrechte*, 1982., 95: “Ustav pravne države usmjeren je ... u cjelini na zaštitu ljudskoga dostojanstva: osobito mu služe sva ljudska prava (usp. čl. 1, st. 1 i 2 TZ-a)...”.

⁸⁶ Luhmann, na dr. mj., 68, napomena 64.

⁸⁷ Kritički i u Starcka, na dr. mj., rubna bilješka 14.

Nadovezujući se na Luhmanna, Podlech je razvio pet središnjih uvjeta za očuvanje ljudskoga dostojanstva: oslobođenje od egzistencijalnoga straha u socijalnoj državi, mogućnošću za rad i minimalno socijalno osiguranje; normativna jednakost ljudi, koja dopušta samo opravdane stvarne nejednakosti; očuvanje čovjekova identiteta i integriteta slobodarsko-duhovnim razvojem pojedinca; ograničenje državne vlasti njezinim uvezivanjem u pravnu državu; na posljetku, poštovanje tjelesnosti ljudi kao momenata njihove autonomno odgovorne individualnosti⁸⁸. Ova “petokomponentna teorija” osamostalila se, međutim, u odnosu na sistemskoteorijska polazišta i uvjerljiva je, načelno, kao “pragmatička integracija” upravo i po svojim juridiziranim konkretizacijama.

11) Ljudsko dostojanstvo, kultura, osoba: problem i vlastiti pristup

Unatoč velikoj judikaturnoj tradiciji Saveznoga ustavnog suda nije prepoznatljiva dostatna “ručna” formulacija onoga što treba biti ljudsko dostojanstvo. “Između redova” različitih klauzula o ljudskome dostojanstvu može se osjetiti da se one odnose na kulturnospecifičnu predodžbu o ljudskome dostojanstvu. To dovodi do pitanja o ovisnosti kulture (ponajprije, također, o religijskoj ovisnosti) o predodžbama o ljudskome dostojanstvu⁸⁹. Ne krši li, primjerice, položaj žene u islamu u cijelome svijetu (“univerzalno”) valjan, neotuđiv sadržaj ljudskoga dostojanstva? Ili vrijedi li, primjerice, čuvena rečenica “The mores can make anything right” (William G. Sumner)?

Na to se pitanje može odgovoriti samo s pomoću temeljnih prava⁹⁰. Valja poći od teze da ukupnost osobnih pravnih jamstava, s jedne, i obveza, s druge strane, treba čovjeku omogućiti da postane, bude i ostane osobom⁹¹. U tome pravnom životnopoludručnom osiguranju bitka osobe, identiteta, zauzima ljudsko dostojanstvo svoje središnje mjesto: Kako čovjek postaje osobom, to upućuje i na ono što je “ljudsko dostojanstvo”. Valja razlikovati dva pitanja: kako se ljudski identitet stvara u nekome društvu te koliko se može

⁸⁸ Podlech, na dr. mj., rubna bilješka 17 do 55.

⁸⁹ Usp. BVerfGE 12, 1 (4): “današnji kulturni narodi”, “tlo stanovitih suglasnih čudorednih temeljnih nazora u tijeku povijesnoga razvoja”, usp. također BVerfGE 24, 236 (246) i BayVerfGH 49, 79.

⁹⁰ V. već BVerfGE 12, 45 (50 sl.); kasnije E 54, 341 (357).

⁹¹ Tako već Wintrich, Josef M., Zur Problematik der Grundrechte, 1957., osobito str. 6: “Dostojanstvo pripada čovjeku jer je “po biću” osoba.” Socijalnoznanstveno izradene konstituante identiteta nalaze se, pristupno, u istraživanjima Rüpke, Giselher, Der verfassungsrechtliche Schutz der Privatheit, 1976.; Suhr, Dieter, Die Entfaltung des Menschen durch den Menschen, 1976., i Klier, Gerhard, Gewissensfreiheit und Psychologie, 1978.

polaziti od interkulturalno valjanoga i (time “univerzalnoga”) koncepta identiteta. Stoga ćemo ovdje ukratko prikazati neke socijalnoznanstvene koncepte identiteta.

12) Identitetski koncept identiteta

Psihološki identitetski koncepti vide glavni problem ljudskoga identiteta u posredovanju između vlastitih potreba individuuma i zahtjeva drugih: ovdje se mora naći ravnoteža, ti se sukobi moraju tako svladati na pozadini stečene sposobnosti za obavljanje socijalnih uloga da se u biografiji individuuma uspostavi prihvatljiv kontinuitet⁹². Tradicijski sociološki identitetski koncept vidi osobitost individualne osobnosti u jednokratnome (jedinstvenome) izboru uloga koji se u pojedinim osoba zbog mnoštva ponuđenih mogućnosti nikada potpuno ne pokriva u posebnoj kombinaciji; integracija kombinacije uloga pritom je neovisna o unutarnjoj konzistentnosti sustava društvenih uloga i normi⁹³. – Sociologija znanja vidi identitet individuuma kao rezultat posredovanja određenoga izreska socijalne realnosti u primarnome socijalizacijskom procesu; posljedica je toga ranog fiksiranja relativno kruti identitet, koji se prijevodnim učincima objektivne u subjektivnu realnost može samo teško izmijeniti⁹⁴. – Simbolički interakcionizam polazi od stalno novoga nalaženja, odnosno razvijanja identiteta u interakcijskoj situaciji svakodnevce; individuum može samo *komuniciranjem* s drugima izgraditi “sebstvo”. Ali budući da svi predmeti svakodnevce u toj interakciji tek dobivaju svoj socijalni smisao, svoje socijalno značenje, ostaje prekarim i otvorenim situacijski nađen identitet individuuma: ta otvorenost postaje moguća zato što interakcijskoj (i (situaciji nalaženja identiteta) prethodi društvo sa svojim spletom interagirajućih drugih individuuma i normi, pri čemu se djetetu u socijalizacijskome procesu posreduje sposobnost uspješnoga sudjelovanja u tim procesima. Taj je identitetski koncept obilježen, dakle, svojstvenom ambivalentnom skupnošću otvorenosti i fleksibilnosti u situaciji s pozadinom strukturirane situacije koja (= pozadina) tu fleksibilnost tek

⁹² Mentor identitetskoga koncepta u psihologiji jest Erikson, Erik H., npr. *Identität und Lebenszyklus*, 1966.; isti, *The Problem of Ego Identity*, 1956. O prikazu različitih psiholoških identitetskih pristupa v. Krappmann, Lothar, *Soziologische Dimensionen der Identität*, 1969., 17 i d. s daljnjim potvrdama.

⁹³ Ti sociološki identitetski koncepti svode se, ponajprije, na Talcotta Parsonsa, v. isti, Shils, Eduard A. (ur.), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge/Mass., 1967., ovdje osobito uvodni prilog 3 i d., i prilozi 110 i d. i 465 i d.; konkretizacija u Parsonsa, Talcott, *Social Structure and the Development of Personality*, u: Bert Kaplan (ur.), *Studying Personality Cross-Culturally*, 1961., 165 i d.; prikaz kritike sociološkoga identitetskoga koncepta vidi u Krappmann, na dr. mj., 17, o Parsonsovu konceptu uloge. *ibidem*, 102 i d.

⁹⁴ Temeljno ovdje Berger, Peter L./Luckmann, Thomas, *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*, 1966., na njemačkome 1969.; o kritici v. Krappmann, na dr. mj., 22.

omogućuje⁹⁵. Slično pojedinac dobiva osobni identitet i u sistemskoteorijskoj perspektivi nesmetanim učenjem, a samosvjesnu individualnost svojim uspjelim samoprikazivanjem kao interakcijski partner u samoodređenoj igri uloga socijalnoga općenja⁹⁶.

Raznolikost pristupa pokazuje da ni socijalne znanosti ni psihologija ne mogu dati jednostavne, “dohvatljive” koncepte. Sličan je i odgovor na pitanje o interkulturalno primjenjivom osobnosnom ili identitetskom konceptu, npr. u etnologiji. Uza sva razmimoilaženja može se rasprava tako sažeti da se određene temeljne komponente kao “konstante” ljudskoga identiteta mogu naći u svim kulturama, ali da je u ostalome identitet obilježen, ponajprije, kulturnospecifično⁹⁷. To ne iznenađuje jer se čovjek socijalizira u zajednici sa specifičnom kulturom⁹⁸.

13) Neki zaključci

Promatramo li psihološke i socijalnoznanstvene identitetske koncepte, pokazuje se stvarno (ne: terminološko) zajedništvo: identitet nastaje, čini se, u slobodi smještenoj u određeni “okvir”; taj je okvir, dijelom, i pravna nadgradnja” društva. U njemu načelo ljudskoga dostojanstva posreduje individuumu određene normativne “predodžbe o osobama”, koje su obilježene kulturom u kojoj su nastale⁹⁹.

Ljudsko dostojanstvo ne može se, ipak, analizirati samo kulturnospecifično. Već se pri pogledu na interkulturalno valjane identitetske koncepte pokazuje da se određene temeljne komponente ljudske osobnosti moraju respektirati u svim kulturama: one su, time, i sadržaj koncepta ljudskoga dostojanstva koji se ne može kulturnospecifično reducirati.

⁹⁵ Temeljno Mead, George H., *Geist, Identität und Gesellschaft*, 1978., s iscrpnim uvodom Charlesa W. Morrisa, 13 i d.; O sociološkim implikacijama Blumer, Herbert, *Sociological Implications of the Thought of G. H. Mead*, u: *American Journal of Sociology*, 1966., 535 i d.; važan je još Goffman, Erving, *Wir alle spielen Theater: die Selbstdarstellung im Alltag*, 1969.; nadalje Krappmann.

⁹⁶ Usp. Luhmann, na dr. mj., 81 sl.; Deutsch, Karl W., *Politische Kybernetik*, 1963.; na njemačkome 1969., 196 sl.

⁹⁷ Usp. također općenito BVerfGE 31, 58 (75 sl.); v. također 45, 187 (229); nema “zahtjevanja bezvremenske valjanosti”.

⁹⁸ Prikaz pristupa i povijesti znanosti interkulturalnoga istraživanja osobnosti u Miltona Singera, u: Kaplan, na dr. mj., 9 i d.; o pojedinim aspektima interkulturalnoga istraživanja osobnosti v. u ostalome različite priloge u Kaplanovu zborniku, na dr. mj.

⁹⁹ V. također Zippelius, u: BK (druga obrada), čl. 1, rubna bilješka 4: “Drugi glavni pojam u našoj kulturnoj zajednici (!) živih predodžbi o ljudskome dostojanstvu jest čudoredna autonomija.”

Onkraj toga je orijentacijski okvir, pred čijom se pozadinom čovjek slobodno, ali orijentirano razvija u osobu, nipošto ne statički. Osigurane, tj. socijalno prihvaćene *razvojne i komunikacijske* mogućnosti – primjerice u obliku utvrđenih uloga, u zvanju, tako, “slike zvanja” – postaju dio (ne samo pravnoga) orijentacijskoga okvira; kulturna specifičnost predodžbi o ljudskome dostojanstvu postaje, time, kulturnom specifičnošću u vremenu, a orijentacijski okvir svojim sve brojnijim orijentacijskim mogućnostima sve fleksibilniji i diferenciraniji¹⁰⁰. Otežava se, pa i onemogućuje povratak na prevladane krute predodžbe.

Drugim riječima: Dürigova formulacija objekta postaje formulacijom subjekta; ustavna država ozbiljuje ljudsko dostojanstvo čineći građane subjektom njihova djelovanja¹⁰¹. U tome duhu ljudsko je dostojanstvo izrasla i rastuća biografija odnosa država – građani¹⁰² (i, s nestajanjem odvojenosti države i društva, odnosa država/društvo – građani). U tome je (djelomično) opravdanje kad se, dijelom, ljudsko dostojanstvo ističe kao uspješno samoprikazivanje individualno konstituirane osobnosti i, time, kao vlastito postignuće čovjeka pojedinca¹⁰³, koje ima svoj praktični smisao npr. kao pravo na “informatijsko samoodređenje”¹⁰⁴. Tu se koncept identiteta (njegova opažanja i nalaženja), zbog otvorenosti onoga orijentacijskoga okvira za ljudsko dostojanstvo, shvaća u širokome smislu, koji uključuje socijalne i pravne uvjete mogućnosti¹⁰⁵.

Daljnji korektiv čisto kulturnospecifičnoga pojma ljudskoga dostojanstva jest probijanje državnih i, time, kulturnih granica u “svjetskome društvu” (Luhmann). Koncepti dostojanstva ne razvijaju se više, danas, samo unutar jednoga društva, jedne kulture; oni se orijentiraju i razvijaju, također, razmjenom s drugim kulturama, pogotovo u znaku paktova o ljudskim pra-

¹⁰⁰ Zato je i funkcionalno “ispravno” normirati opće “uhvatno temeljno pravo” kao čl. 2, st. 1 TZ-a, koji u vezi s čl. 1, st. 1 TZ-a može djelovati u budućnosti. Općenito o “vremenu i ustavu”: Häberle, Peter, *Verfassung als öffentlicher Prozeß*, 1978., 59 i d. (3. izd. 1998.); o “vremenu i ustavnoj kulturi” isti, u: Peisl, Anton/Mohler, Armin (ur.), *Die Zeit*, 1983., 289 i d. (3. izd. 1989.).

¹⁰¹ Jasno BVerfGE 38, 105 (114 sl.); 9, 89 (95). Sada Enders, Christoph, *Die Menschenwürde in der Verfassungsordnung*, 1997., 501 i d.: “pravo na prava”.

¹⁰² Također čl. 79, st. 3 TZ-a ne odnosi se toliko na apstraktne filozofsko-etičke koncepte dostojanstva koliko, upravo, izraslu biografiju odnosa država (društvo) – građanin. Usp. o tome Häberle, Peter, *Verfassungsrechtliche Ewigkeitsklauseln als verfassungsstaatliche Identitätsgarantien*, u: FS für Hans Haug, 1986, 81 i d.

¹⁰³ Luhmann, na dr. mj., 68 i d.; Podlech, na dr. mj., rubna bilješka 11.

¹⁰⁴ Usp. BVerfGE 65, 1 (41 i d.), v. također BayVerfGH 50, 226 (246).

¹⁰⁵ Pojmovno uže Podlech, na dr. mj., rubna bilješka 34 i d.

vima¹⁰⁶. Pri razvijanju koncepata ljudskoga dostojanstva ne smije se smetnuti s uma “individualna” kultura političke zajednice, ali ni apsolutizirati¹⁰⁷.

Ljudsko dostojanstvo ima relativnu kulturnu relaciju, ono je u kulturnome kontekstu, ali ima, tendencijski, i univerzalne crte¹⁰⁸.

14) Ljudsko dostojanstvu u “ti” odnosu

Socijalnoznanstveni identitetski koncepti potvrđuju, k tome, daljnju pravnu spoznaju: U ljudskome dostojanstvu misli se od samoga početka i na odnos “ti”. Priznavanje “jednakoga ljudskog dostojanstva drugoga” čini dogmatski most ka ti-odnosnome smještanju ljudskoga dostojanstva “jednoga”, kako to konkretizira judikatura čovjekove slike Saveznoga ustavnog suda¹⁰⁹ ili katalog temeljnih prava, osobito u čl. 6 i 140, 9 i 21 ili 28, st. 2 TZ-a¹¹⁰. Odnos prema “drugomu”, “bližnjemu”, “ti” i “bratu” (u duhu bratstva iz 1789. godine), danas i prema “sestri”, integralna je sastavnica postavke temeljnih prava o ljudskome dostojanstvu (natuknica: “komunikacijska suljudskost”). Toga duha je čl. 7, st. 1, reč. 2 brandenburškoga ustava: “Svatko dujuje drugome poštovanje njegova dostojanstva”.

U kulturnoznanstvenome pogledu to uključuje nadindividualnu naraštajnu perspektivu: Naraštajna povezanost stvara zajednicu odgovornosti, koju pojedinac ne može niti smije izbjeći. Noviji pozitivni ustavni tekstovi sve su i svjesniji naraštajne perspektive (npr. čl. 20a TZ-a) i oslobađaju pogled za budućnost jednoga naroda i njegovih građana koji “žive” ljudsko dostojanstvo. To vodi, također, ka odgovornosti i obvezama. Primjer su nova pitanja genetičke tehnike.

¹⁰⁶ Zaštita ljudskoga dostojanstva pripada, tako, minimalnome standardu međunarodnoga prava, tako BVerfGE 63, 332 (337 sl.); usp. također već BVerfGE 59, 280 (281 u vezi s 283, 286 sal.); na posljertku BVerfGE 95, 96 (135): “svim ljudima zajednička pravna uvjerenja koja se odnose na vrijednost i dostojanstvo čovjeka”.

¹⁰⁷ Usp. paralelno s čl. 102 TZ-a: BVerfGE 18, 112 (117 sl.).

¹⁰⁸ Vidi npr. BVerfGE 54, 341 (357); načelno o kulturnoznanstvenome razumijevanju ustava Häberle, Peter, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, 1982., 18 i d., 57 i d. (2. izd. 1998., 28 i *passim*).

¹⁰⁹ O tome Häberle, *Verfassungsprinzipien als Erziehungsziele*, FS Huber, 1981., 235 i d. te isti, *Das Menschenbild im Verfassungsstaat*, 1988 (2. izd. 2001.).

¹¹⁰ U “*status corporativus*” Häberle, Peter, *Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19, Abs 1 GG*, 3. izd. 1983., 376 i d.: o cjelini Hesse, Konrad, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20. izd. 1995 (pretisak 1999.), rubna bilješka 116.

15) "Klasično" mišljenje o odvojenosti i njegova kritika

Dvostruk je temelj ustavne države: narodna suverenost i ljudsko dostojanstvo.

U duhovnoj povijesti dosad su narodna suverenost i ljudsko dostojanstvo mišljeni i "organizirani" većinom odvojeno. Narodna je suverenost bila političko-polemička opreka monarhijskoj kneževskoj suverenosti¹¹¹. Njezino klasično razumijevanje u Rousseauovoj tradiciji "sva državna vlast proizlazi iz naroda" obilježava, sve do danas, pisane ustavne tekstove i znanstvenu tradiciju. Njegova je probojnost tako jaka da se korekture opažaju prije periferno, načelna upitnost jedva, a supstancijalne varijante ustavnoga teksta rijetko. Još se u rečenici Dolfa Sternbegera "Ne proizlazi sva vlast iz naroda" nalazi nenamjerno klanjanje pred – osporavanom – Rousseauovom "pozicijom". U postulatu o demokraciji s diobom vlasti ili pravnom državom¹¹² također se nalazi korektura "apsolutnih" nauka o narodnoj suverenosti kao i u upućivanju na pluralističku podvojenost narodne volje¹¹³. Ipak ostaje zadaća da se narodna suverenost odvoji od svoga povijesno-polemičkoga podrijetla i vidi u konstelaciji s ljudskim dostojanstvom.

16) *Mijene ustavnih tekstova*

Usporedba tekstova ustava ustavnih država pokazuje u starijim ustavima narod kao primaran element nauka triju elemenata općih nauka o državi, ponekad kako se građanin degradira u "objekt" državne vlasti, tekstovno, s jedne strane, u tradiciji doktrine o narodnoj suverenosti, tj. kao ulomak "Sva državna vlast proizlazi iz naroda"; s druge strane, vidljiv je nacionalnodržavni kodifikacijski oblik: Narod se (nasuprot etničkim manjinama) postulira kao jedinstven, "nacionalan": u duhu "njemačkoga naroda" i sl.

Neki noviji ustavni tekstovi idu, gotovo neopazice, drugim putem¹¹⁴. Oni ili modificiraju klauzulu o narodnoj suverenosti¹¹⁵ ili grade svoj dio o te-

¹¹¹ O suverenosti usp. temeljno Dagoglou, Prodromos, članak "Souveränität" u: EvStL, stupac 2321 i d.) sada 3. izd. 1987., stupac 3155 i d.).

¹¹² Bäumlín, Richard, Die rechtsstaatliche Demokratie, 1954.

¹¹³ Hesse, Grundzüge, na dr. mj., rubna bilješka 133 i d.

¹¹⁴ Piktualno se nagovješćuje konstelacija naroda i ljudskih prava npr. u par. 130 ustava iz Paulskirche (1849.); v. također čl. 1, str. 2 saveznoga austrijskog ustava (1920.): "Njegovo pravo proizlazi iz naroda"; naslov ulomka o temeljnim pravima japanskoga ustava (1946.) formulira: "Prava i obveze naroda" (nav. prema Neumann, Reinhard, Änderung und Wandlung der japanischen Verfassung, 1982., 187).

¹¹⁵ Usp. čl. 1, st. 2 Burgenland (1981.): "Burgenland (Gradišće) se temelji na slobodi i dostojanstvu čovjeka."

meljnim pravima tako jasno, polazeći od jamstva ljudskoga dostojanstva, da to ne može ostati bez utjecaja na razumijevanje naslijeđene klauzule o narodnoj suverenosti – tako u čl. 1 TZ-a, koji “korigira” čl. 20, st. 2. Ako prema nacrtu iz Herrenchiemseea (čl. 1, st. 1) “država postoji radi čovjeka” (a ne obratno), usp. također čl. 8, st. 2 mecklenburško-vorpommernskoga ustava iz 1993. godine, tada sva državna vlast može “proizlaziti” iz naroda, ali ta rečenica ima, sa svoje strane, već svoju “primarnu premisu” u ljudskome dostojanstvu! Ono je “arhimedska relacijska točka” svih – također u ustavnoj državi nužnih – vladavinskih izvoda i konstelacija. “Vladavina naroda” (narodom i za narod) misli se tek u drugome misaonom koraku. Zaštita ljudskoga dostojanstva (također u svome zračenju na pojedina temeljna prava!) zadana je kao pravno načelo “državi” i “narodu”, a i svim vladavinskim izvodima i “legitimacijskim konstelacijama” *od naroda ka državnim tijelima*.

Paralelnost ljudskoga dostojanstva i narodne suverenosti postaje već jasnom u čl. 1 i 2 grčkoga ustava (1975./1986.) Čl. 1, st. 2 glasi: “Temelj je oblika države narodna suverenost”, čl. 3: “Sva vlast proizlazi iz naroda, postoji za narod ...” itd. Kad, potom, čl. 2, st. 1 kao “temeljnu obvezu” države normira poštovanje i zaštitu ljudskoga dostojanstva, tada su narodna suverenost i koncept ljudskoga dostojanstva od početka spojeni. Ali još bolje formulira tu konstelaciju čl. 1 portugalskoga ustava (1976./1992.).

17) Narodna suverenost orijentirana na čovjeka i građanina

Čovjek je manje prirodno zadana veličina nego pluralistička veličina koja se kulturno konstituira u ustavu ustavne države i koja se u svojim kulturnim konstelacijama stalno iznova obnavlja. On se sastoji od “nositelja temeljnih prava”, tj. od građana. Iz *njih* proizlazi, konačno, sva (državna) vlast. Zato je poštovanje i zaštita ljudskoga dostojanstva “temeljna obveza” ustavne države, još točnije, “temeljnopravna obveza”. Utoliko je čl. 1, st. 1 TZ-a “oblik države”: utemeljenje države. U ljudskome dostojanstvu narodna suverenost ima svoj “posljednji” i prvi (!) “temelj”. Narod nije mistična veličina, nego sažimanje mnogih ljudi s vlastitim dostojanstvom¹¹⁶: prostorno locirano, vremenski postalo i za razvoj sposobno te javno življeno i odgovorno sažimanje “mnoštva ljudi” pod pravnim zakonima (u Kantovu duhu): demokratski ustrojen, u samorazumijevanju na ljudsko dostojanstvo orijentiran, ovome obvezan narod.

¹¹⁶ Usp. u istome duhu Tsatsos, Dimitris Th., 1976.: Einführung in das Grundgesetz, 74; Meyer, Hans, Das parlamentarische Regierungssystem des Grundgesetzes, u: VVDStRL, 33 (1975.), 69 (75 sl.).

Takvo razumijevanje zaobilazi i opasnosti koje su prenamaglašivanjem, zajednice nerijetko odvele u totalitarizam. Svaki je autoritet, po naravi, izveden, nema “dostojanstva” države¹¹⁷, postoji samo čovjekovo dostojanstvo.

Gledajući od pojedinoga građanina, postoji misaona “konstelacija nastavljanja” između ljudskoga dostojanstva i slobodarske demokracije¹¹⁸. Dürigova “formulacija objekta” vjerojatno je (nedragovoljno) prikrila da postoji pozitivna konstelacija između ljudskoga dostojanstva i političkih (demokratskih) oblikovnih prava građanina (u Švicarskoj: “narodnih prava”). Čl. 1 TZ-a, izborna prava prema čl. 38 i temeljna prava u i iz čl. 21 TZ-a u misaonu su lancu s čl. 20 TZ-a¹¹⁹. Doduše još nije nađena konkordancijska formulacija koja bi svela na jedan “nazivnik” čl. 1 i 20 TZ-a (niti je, zacijelo, moguća jer razlika između individuuma i zajednice, odnosno ustrojene zajednice konstituira nedokidivi, konfliktni odnos napetosti, čije je pravno priznanje upravo karakteristično za novovjekovnu državnost). Ali narod nije ni temeljnim pravima protivna ni protudržavna veličina, nego od samoga početka temeljnopravno strukturirana i ustavnodržavno integrirana; temeljna su prava u jednome dubljem smislu, također, “narodna prava” (“narodne slobode”).

18) Ljudsko dostojanstvo kao (mjerodavno) temeljno pravo na demokraciju

“Univerzalna” i kulturnospecifično skicirana “kultura ljudskoga dostojanstva” te “kultura slobode” koja ju konkretizira, razvijaju stoga, izravno snagu što utemeljuje demokraciju. Koliko god, a u Njemačkoj osobito uspješno, varijante liberalizma, pozitivizma i tradicijama “buržuja”, odnosno uzora mišljenja privrženoga njemačkome konstitucionalizmu nepolitički žele odvojiti demokraciju kao puki “oblik države” od temeljnih sloboda, utoliko se jasnije danas mora naglašavati povezanost između ljudskoga dostojanstva, odnosno ljudskih sloboda i slobodarske demokracije¹²⁰.

¹¹⁷ Ali vidi također Partsch, Karl Josef, 1967.: Von der Würde des Staates; međutim sada Tsatsos, Dimitris Th., 1987.: Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik.

¹¹⁸ Vidi Behrendt, R.R., 1966.: Die Menschenwürde als Problem der sozialen Wirklichkeit, 57 i d.

¹¹⁹ V. tako BVerfGE 40, 287 (291); v. također BVerfGE 5, 85 (204 sl., 206 sl.); *implicito* E 27, 71 (81); 2, 1 (12 sl.).

¹²⁰ Vidi Demokratie – Denkschrift der EKD od 1.10.1985.: U ljudskome dostojanstvu “temelji se pozvanost čovjeka za slobodnu suodgovornost u oblikovanju zajednice”... Samo jedan demokratski ustav može danas odgovarati ljudskome dostojanstvu ... Tu tradiciju nadmašuje pozitivno vrednovanje slobodarske demokracije time što propituje i dani oblik demokracije na kojim mjestima se može promijeniti tako da se sloboda i ljudsko dostojanstvo bolje ... očuvaju” (usp. 14, 17).

Iz toga, dakako, *ne* slijedi preferiranje određenoga oblika demokracije. Ali, vjerojatno se u razumijevanju pojedinih temeljnih prava pojačava plebiscitarna komponenta onoliko koliko se neki ustav (kao Temeljni zakon) sam fiksirao na predstavnički oblik demokracije. Bilo bi, stoga, površno označiti neposrednu demokraciju kao “osobito” sklonu ljudskome dostojanstvu kao što je, isto tako, upitno predstavničku demokraciju smatrati “navlastitom”.¹²¹ Također “samo” predstavnička demokracija “zadovoljava” postulat o snazi ljudskoga dostojanstva koja utemeljuje demokraciju. Ljudsko dostojanstvo kao pravo na političko suoblikovanje (usp. sada čl. 21 do 24 brandenburškoga ustava) time je temeljno pravo na demokraciju: s jedne se strane vidi njegova strana utemeljenja demokracije; s druge strane, temeljna se prava “zaračunavaju” narodu. “Zbroj” tih nositelja temeljnih prava kao pojedinih ljudi znači u duhovnome smislu, također, zbroj temeljnih prava koja konstituiraju narod u ustavnoj državi.

Posljedica je odgovarajuće razumijevanje izbornih prava (npr. iz čl. 38, 29, također 33 TZ-a) i temeljnih prava na demokratsko participiranje: Ona su – pogotovu u vezanosti s političkim dimenzijama članka 5 i 8 TZ-a (sloboda mišljenja, tiska, okupljanja i demonstriranja) kao “funkcionalni temelj demokracije” konkretno oblikovanje aktivnograđanskoga “sloja”, klauzule o ljudskome dostojanstvu¹²². Bilo bi to, npr., i kršenje ljudskoga dostojanstva kad bi pojedine skupine građana (npr. “stari ljudi”) izgubile biračka prava: oni bi postali objektom državnoga djelovanja (s posljedicama i u društvenome okviru) i izgubili svoj identitet kao osoba te sposobnost za socijalnu, javnu komunikaciju (i suzdržavanje od glasanja može biti nalaženje identiteta). Bez obzira na tekstovno-redakcijsku distanciju: Unutarnja povezanost – i politički shvaćenoga – ljudskoga dostojanstva i demokratskih izbornih prava vrlo je tijesna u ustavnoj državi, ona joj je u “korijenu”.

U tome duhu piše čl. 1, st. 2 novoga paragvajskoga ustava (1992.): “pluralistic democracy, which is founded on the recognition of human dignity”. U tome duhu kaže se u dokumentu Kopenhaškoga sastanka Konferencije o ljudskoj dimenziji KESS-a od 29. lipnja 1990. (*EuGRZ* 1990., 239 i d.) pod I., br. 5: “... među elementima ... sljedeći (su) bitni za opsežan izraz čovjeku svojstvenoga ljudskoga dostojanstva ...: Slobodni izbori održavaju se u primjerenim vremenskim razmacima ...”. U sličnome duhu kaže se u pogl. 2, br. 7, st. 1 ustava Republike Južne Afrike (1996.): “This Bill of Rights is a cornerstone of democracy in South Africa. It enshrines the rights of all peo-

¹²¹ Ali tako npr. Böckenförde, Ernst-Wolfgang, 1882.: Mittelbare/repräsentative Demokratie als eigentliche Form der Demokratie, u: FS für Kurt Eichenberger, 1982, 301 i d.

¹²² Vidi o slobodi mišljenja BVerfGE 54, 148 (155 sl.); v. također E 12, 113 (125). Općenito o temeljnim pravima kao funkcionalnoj osnovici demokracije Häberle, Peter, Die Wesensgehaltsgarantie des Art. 19 Abs. 2 GG, 3. izd. 1983., 16 i d., 339 sl.

ple in our country and affirms the democratic values of human dignity, equality and freedom.”

19) Ljudsko dostojanstvo u kulturnoj mijeni

Ustavna rečenica o ljudskome dostojanstvu donosi sa sobom minimum razvojne sposobnosti i, time, također promjenjivost prividno “apsolutnoga ljudskoga dostojanstva”¹²³. Tako opasnosti u okolišu tek odnedavno dospijevaju u opću svijest, mnoga društvena rubna skupina primjećuje se tek u najnovije vrijeme¹²⁴. Klauzule o ljudskome dostojanstvu nalaze se u kontekstu ustavne kulture. On premašuje jurističnost ustava i upućuje na: kulturno, tj. na tekstove klasika isto kao i na konkretne utopije (npr. ekologa), na iskustva jednoga naroda (npr. s tiranima) isto kao i na nade (npr. svojedobno u jedinstvo Njemačke ili, danas, Europe).

“Ustavno načelo” kao “Ljudsko dostojanstvo” može se državno i društveno, bitkovno i svjesno samo tendencijski iznuditi od ustavnoga prava. Individualno i zajedničarsko samorazumijevanje građana nije manje konstitutivno. Odgoj za poštovanje ljudskoga dostojanstva izvrstan je odgojni cilj ustavne države: ljudsko dostojanstvo za samoga sebe kao i za bližnjega, odnosno “drugoga” (kao “tolerancija”, “solidarnost”)¹²⁵. Da li i kako se tada ljudsko dostojanstvo za sebe i u odnosu na druge živi, svatko je za to s punoljetnošću odgovoran: posljednja je instancija građanin i sam čovjek, ako “*mi sami*” možemo dati političkoj povijesti smisao i postaviti cilj, i to čovjeka dostojan smisao i čovjeka dostojan cilj¹²⁶.

¹²³ Tako izričito BVerfGE 45, 187 (229); tome odgovara njegovo shvaćanje kao “misao vodilja”, tako BVerfGE 56, 37 (43).

¹²⁴ Vidi o zatvorenici BVerfGE 45, 187 (227 i d., 245 sl.); 64, 261 (272 i d.); o transseksualcima BVerfGE 49, 286 (297 i d.); 60, 123 (134 sl.).

¹²⁵ O ustavnim odredbama “kao odgojnim ciljevima”: Häberle, P., na dr. mj., 211 i d. Usp. na posljertku u odnosu na čl. 1 te čl. 2 i d. TZ-a: BVerfGE 90, 1 (12).

¹²⁶ Popper, Karl R., 1984: Auf der Suche nach einer besseren Welt, 157; v. iscrpno na paralelnome primjeru umjetnosti Häberle, Peter, Die Freiheit der Kunst im Verfassungsstaat, u: AöR 110 (1985.), 577 (594 i d.).

20) Jedinstvo obrane i zaštite, slobode i participacije

Prvi zaštitni pravac članka 1, stavka 1 TZ-a razvija se u obrani od napada države u duhu “*status negativus*”. Ta je “klasična” dimenzija nepromijenjeno aktualna, kao pri zadiranjima državnih tijela u sferu osobnosti pojedinaca¹²⁷.

Ta obrana postaje, odmah, “*status positivus*”, zaštitni nalog za državu, gdje je riječ o obrani od povreda ljudskoga dostojanstva u području društva¹²⁸. Tu ljudsko dostojanstvo postaje aktivnim ustavnim nalogom (“temeljnopravnom obvezom”) države da čini nešto pozitivno¹²⁹. Tu zakazuje ideologija “državne slobode”. Danas je sve važnije to “opće djelovanje” ljudskoga dostojanstva¹³⁰. Ne samo država, nego i društvo i njegove pluralne skupine (moći) mogu napasti ustavno dobro ljudskoga dostojanstva. Utoliko valja i Dürigovu tezu o objektu proširiti društvenom relacijom.

Dvostruki zaštitni pravac klauzule o ljudskome dostojanstvu znači: Ono je subjektivno javno pravo, temeljno pravo pojedinca *protiv* države (i društva) i ono je, ujedno; ustavni nalog, usmjeren na državu da štiti pojedinca u njegovu ljudskome dostojanstvu od društva (ili njegovih skupina). Država je dužna stvoriti pretpostavke da ljudsko dostojanstvo ne povrijedi “treća” (društvena) strana. Taj se nalog može izvršiti “klasično”, tj. obrambeno-pravno, ali i učinkovitopravno; on se može realizirati na materijalnopravnome¹³¹ i procesualnome putu (u duhu “*status activus processualis*”), na duhovan i materijalan način. Moguće je mnoštvo kombinacija¹³².

¹²⁷ Vidi npr. plastično BVerfGE 44, 353 (372 sl.); 35, 35 (39 sl.). O temeljnopravnome obilježju članka 1 TZ-a na posljétku Badura, Peter, Staatsrecht, 2. izd. 1996., C 32.

¹²⁸ Usp. BVerfGE 1, 97 (104): 1. rečenica želi obraniti dostojanstvo negativno od napada, 2. rečenica obvezuje državu na pozitivnu zaštitu od napada sa strane drugih. Ispravno BVerfGE 88, 203 (296): Obvezu izdržavanja neželjenoga djeteta označiti kao štetu kršenje je ljudskoga dostojanstva. O problemu: BGHZ 129, 178.

¹²⁹ Posebno o obvezi zaštite života v. BVerfGE 39, 1 (42); 46, 160 (164); 49, 24 (53); 88, 203 (251 i d.). Protiv upitnosti subjektivnopravne kvalitete temeljnoga prava članka 1, stavka 1 s pravom: Höfling, u: Sachs, Grundgesetz, 2. izd. 1999., čl. 1, rubna bilješka 3 do 5a.

¹³⁰ Vidi na primjeru temeljnoga prava na “informacijsko samoodređenje” BVerfGE 65, 1 (41, 43); posebno o poreznoj tajni i prema trećim BVerfGE 67, 100 (142 sl.). O razjašnjenju vlastitoga podrijetla: E 79, 256 (268).

¹³¹ Već tumačenjem (u skladu s ustavom) čl. 1 TZ-a postaje djelotvornim, BVerfGE 49, 286 (301 i d.) o par. 47 PStG.

¹³² Vidi npr. idejno-procesualni pristup u pravu na demanti u medijima: BVerfGE 63, 131 (142 sl.).

21) Materijalnopravna i procesualna zaštita ljudskoga dostojanstva

Ljudsko je dostojanstvo i materijalnopravno i procesualno mnogostruko zakonima efektivirano; u materijalnome pravu mislimo na uspijevanje zaštite osobnosti u njemačkome građanskom pravu (pod vodstvom Saveznoga vrhovnog suda), u obiteljskome pravu na pravo na obranu supružnika od prihvaćanja brakolomca u prostorno-predmetno područje braka¹³³, također na pravo na zaštitu podataka¹³⁴ ili pravo izvršenja kazne¹³⁵. Procesualno se stalno oplemenjuje pravno saslušanje i jamstvo učinkovite pravne zaštite¹³⁶. Riječ je o zaštiti ljudskoga dostojanstva postupkom¹³⁷, od *upravnopostupov-noga* prava i upravnoprocenoga prava¹³⁸ do zakona o personalnome zastupstvu¹³⁹. “Due process” jedno je od najvažnijih jamstava ljudskoga dostojanstva! (primjer: *Magna Charta* ili *habeas corpus* u čl. 6 grčkoga ustava, čl. 17, st. 4 španjolskoga ustava, pogl. 2, br. 12, 35 ustava Republike Južne Afrike).

22) Materijalna i duhovna zaštita ljudskoga dostojanstva

Poštovanju i zaštiti ljudskoga dostojanstva nuždan je materijalni i duhovni angažman države. Jamstvo ljudskoga dostojanstva pretpostavlja učinkovitopravni zahtjev pojedinca za materijalnim egzistencijalnim minimumom. Izvođenje – danas paragrafom 1, stavkom 2 Saveznoga zakona o socijalnoj pomoći konkretiziranoga – zahtjeva za skrb iz čl. 1. u vezi s čl. 20 TZ-a (načelo pravne i socijalne države, također: misao demokracije) ostaje uzornim pretorskim postignućem¹⁴⁰.

¹³³ BGHZ 6, 360 (364); Savezni vrhovni sud tu, dakako, reducira ulogu žene (v. “dostojanstvo žene”, 367 – ne ljudsko dostojanstvo).

¹³⁴ BVerfGE 65, 1 (41 i d.); 78, 77 (84), 192 (194). V. također i BVerfGE 84, 375 (378 i d.); 89, 14 (18)

¹³⁵ BVerfGE 64, 261 (272, 276 sl., 280 i d.); 72, 105 (114 sl.); 74, 102 (122). E 96, 100 (115) i 98, 169 (200); pravo na resocijalizaciju.

¹³⁶ BVerfGE 50, 280 (284 i d.), odnosno 50, 16 (30), 217 (231); 51, 268 (284 sl.); v. također E 51, 97 (110) o sudačkoj ogradi.

¹³⁷ BVerfGE 65, 1 (44, 46, 49); 63, 131 (143). Vidi također BGHZ NJW 1992., 3096 (3098).

¹³⁸ O tome Häberle, Peter, Verfassungsprinzipien “im” Verwaltungsverfahrensgesetz, u: Schmitt Gläser, Walter (ur.), 1977., Verwaltungsverfahren, 47 (65, 74 sl.)

¹³⁹ Usp. u tome duhu BVerfGE 51, 43 (58); 28, 314 (323).

¹⁴⁰ BVerfGE 1, 159 (161 sl.); v. također E 23, 149 (153); 25, 307 (317 sl.). Sada BVerfGE 82, 60 (85) te čl. 12 novoga švicarskog saveznog ustava.

Među većinom zapuštenim duhovnim aktivnostima ustavne države s relacijom ljudskoga dostojanstva na prvome je mjestu državni nalog školovanja i u njemu čovjeku posredovani odgojni ciljevi (čl. 7 TZ-a) – primjer učinkovitopravnoga oblikovanja ljudskoga dostojanstva i, također, njegove duhovne, odgojne “izobrazbe” u čovjeku. Poseban državni nalog školovanja, kao dio općega kulturnog naloga države, jest “ispunjenje” ljudskoga dostojanstva¹⁴¹. I ljudsko se dostojanstvo treba razvijati¹⁴². U obavljanju odgojnoga zadatka štiti ga država (i roditelji), koliko god to isto ljudsko dostojanstvo odgojiteljima postavlja ograde¹⁴³. Ljudsko je dostojanstvo – *horrible dictu* – također rezultat djelatnosti ustavne države.

23) Sadržaj i organizacija

Sadržaj ljudskoga dostojanstva, tj. dostojanstva svakoga čovjeka, počinje čovjekovim bitkom i završava smrću. Ali postoje prethodna i naknadna djelovanja ustavnopravne zaštite ljudskoga dostojanstva. Primjer je zaštita osobnosti nakon smrti¹⁴⁴. Primjeri za “prethodna djelovanja” nalaze se u sporu oko zaštite tjelesnoga ploda¹⁴⁵. Tu se razvio nauk o obvezi zaštite.

Ljudskome dostojanstvu od početka je svojstvena komunikacijska, socijalna dimenzija, koja se može ozbiljiti privatno ili javno¹⁴⁶. Ljudsko dostojanstvo znači, također, i čovjekov unutarnji prostor, ali ne samo to¹⁴⁷. Otvaranje ljudskoga dostojanstva prema socijalnome, element odgovornosti prema drugim ljudima i zajednici pripada mu u istoj mjeri i konstitucijski

¹⁴¹ Vidi BVerfGE 47, 46 (73 sl.); usp. također BVerfGE 41, 29 (50 sl.); općenito o državnom kulturnom nalogu Häberle, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, 2. izd. 1998.

¹⁴² Ta koncepcija vidi ljudsko dostojanstvo i slobodan razvoj osobnosti bliže zajedno nego vladajuće mišljenje. Kako se taj razvoj ozbiljuje, opisao je, ponajprije Suhr (N 219). Komunikacijski orijentirano također Krawietz, na dr. mj., 245 i d., za ljudsko dostojanstvo.

Upitan je stoga Nipperdey, na dr. mj., 15.

¹⁴³ O tome BVerfGE 7, 320 (323); 24, 119 (144) te Stein, Ekkehart, 1967.: *Das Recht des Kindes auf Selbstentfaltung in der Schule*.

¹⁴⁴ BVerfGE 30, 173 (194, odnosno 195 sl.); ispravno je izdvojeno mišljenje, Erwin Stein, 200 sl., *ibidem*. Vidi također BayVerfGH 49, 79 (92).

¹⁴⁵ Natuknica: pobačaj, o tome BVerfGE 39, 1 (41, 43). Kasnije E 88, 203 (251 sl.).

¹⁴⁶ Usp. BVerfGE 34, 238 (246).

¹⁴⁷ Usp. BVerfGE 40, 287 (291).

kao i element samoodgovornosti¹⁴⁸, odnosno samoodređenja¹⁴⁹. Međuljudske relacije pojedinih temeljnih prava dio su ljudskoga dostojanstva¹⁵⁰.

Življeno *samorazumijevanje* svakoga čovjeka pritom postaje sukonstitutivnim za sadržaj ljudskoga dostojanstva¹⁵¹. Iz njega se, također, konstituira samorazumijevanje cijele zajednice¹⁵². Država i pravo, ustav i politika mogu djelovati samo podržavajući i štiteći, braneći i pomažući (“učinkovito”). Onaj narod koji, zadugo, ništa ne zna o ljudskome dostojanstvu i shodno djeluje, ne može, na posljetku, ni uz pomoć pravnih instrumenata živjeti ustrojeno prema ljudskome dostojanstvu. Ono što jest ljudsko dostojanstvo sadržajno ili, negativno rečeno, što nije, to se određuje u svakodnevici svakoga čovjeka, u njegovoj “*condicio humana*”, ali se određuje i u iznimnim situacijama (od ustavnoga blagdana do obrambenoga stanja). Značajno je, također, samorazumijevanje autsajdera i “sektaša”¹⁵³. Umjetnost i znanost primarne su interpretacijske pomoći¹⁵⁴.

I ustavna je država dužna, poštujući i štiteći, pridonijeti svoj dio; odatle se legitimira njezina državna vlast. Ljudskome dostojanstvu kao temelju ustavne države i njezinih “vlasti” potrebna je, ujedno, državna vlast koja ga štiti¹⁵⁵. To formulira čl. 1 TZ-a od početka znatnom jasnoćom i odlučuje od početka spor oko potrebe oblikovanja temeljnih prava¹⁵⁶. Iz čl. 1 TZ-a mogu se tako izvesti izravne zakonodavne obveze¹⁵⁷. Nalog zaštite omogućuje “pokretnu obranu naprijed” ljudskoga dostojanstva¹⁵⁸ i postavlja pitanja o granicama ljudskoga dostojanstva (npr. isto ljudsko dostojanstvo drugih), o

¹⁴⁸ Usp. BVerfGE 61, 126 (137).

¹⁴⁹ Usp. BVerfGE 40, 287 (291).

¹⁵⁰ Usp. Hesse (N 239), rubna bilješka 116, 293.

¹⁵¹ U istome duhu BVerfGE 35, 202 (220); 49, 286 (298); 54, 148 (155 sl.); 63, 131 (142 sl.).

¹⁵² Usp. također BVerfGE 36, 174 (188); 35, 202 (235 sl.).

¹⁵³ Vidi o tome BVerfGE 33, 23 (29).

¹⁵⁴ Usp. također BVerfGE 47, 327 (379 sl.) o par. 6 Hessenskoga sveučilišnoga zakona. Sofoklova Antigona možda je u jesen 1977. godine (su)odlučila u sporu oko načina pogreba članova razbojničke skupine Baader-Meinhof na stuttgartskome glavnom groblju u blizini groba Theodora Heussa, prvoga predsjednika naše Republike: i njihovo je ljudsko dostojanstvo zaštićeno.

¹⁵⁵ Vidi (na primjeru izvršavanju kazne) BVerfGE 45, 187 (238, 246). Općenito: E 90, 145 (195), također E 75, 1 (16 sl.).

¹⁵⁶ O tome Häberle, Wesensgehaltgarantie, osobito 180 i d., 340 i d.

¹⁵⁷ Vidi npr. BVerfGE 60, 123 (134 sl.); 49, 89 (132, 142). Vidi također E 88, 203 (259 i d.).

¹⁵⁸ Izraz u Konrada Hessea, u: VVDStRL 30 (1972.), 145 sl. (rasprava), za temeljna prava.

protivniku, odnosno adresatu (u danome slučaju sam čovjek) i o prikladnim zaštitnim instrumentima¹⁵⁹.

Pojam “ljudsko dostojanstvo” može se samo približno opisati apstraktnim formulacijama (kao “subjektna pozicija”, “identitet”, “komunikacija”). One se moraju ilustrirati pozitivnom i negativnom *tehnikom primjera*¹⁶⁰, kao mučenje, detektor laži itd. Valja upotrijebiti i često navođene “društvene nazore” kao i vrijednosni kanon drugih ustavnih država istraživih u pravnoj i kulturnoj usporedbi¹⁶¹. U ostalome se ustavna rečenica o ljudskome dostojanstvu ispunjava i “odozdo prema gore”, tj.: prosti pravni poredak posreduje građu za konture ustavnoga dobra¹⁶².

24) Osvrt i izgledi

Ljudsko dostojanstvo čini “temelj” ustavne države kao tipa. Ustavotvorci su ga “zajednički” razradili u tekstovima, judikaturi i znanosti u svojim također stvaralačkim postignućima. Stvar je svih: od ustavotvorca do građanina, otkrivati kulturne “faze rasta” i, time, također dimenzije ljudskoga dostojanstva u razvoju.

Prirodu i kulturu valja u ustavnoj državi zajedno misliti na forumu ljudskoga dostojanstva. Dostojanstvo je čovjekovu bitku “prirodno”. Ono je čovjekova “priroda”; ono je, međutim, i “kultura”, postignuće mnogih naraštaja i ljudi u cjelini (“čovječanstva”). Iz toga uzajamnog djelovanja konstituira se čovjekovo dostojanstvo.

Ljudsko se dostojanstvo, shvaćeno kulturnoznanstveno, praktičnopravno konkretizira kao prvorazredno “ustavnopravno dobro” s pomoću Dürigove “objektne formulacije” u prvome koraku, a iskustvenoznanstveno na građi slučajeva područnospecifično i na primjerima u drugome koraku (“teza dvaju koraka”). Njegova povezanost s pojedinim temeljnim pravima i “državnim ciljevima” dopušta, skroz, definiciju sa strane čovjeka subjekta. Po-

¹⁵⁹ Vidi apsolutiziranje djelomičnoga aspekta (prijetnja kaznom) u BVerfGE 39, 1 (47, 53 i d.); drukčije je izdvojeno mišljenje, *ibidem*, 68 (73 i d.).

¹⁶⁰ Usp. Häberle, Peter, 1970.: Öffentliches Interesse als juristisches Problem, 507 i d. Vidi npr. također BVerfGE, 54, 148 (153), čl. 2, st. 1 u vezi s čl. 1 TZ-a; ali i E 30, 1 (25 sl.), izdvojeno mišljenje 33 (39 sl.). Iz literature: Kunig, Philipp, na dr. mj., čl. 1, rubna bilješka 36 i d.; Jarass, Hans D., u: isti/Pieoroth, Bodo, Grundgesetz, 2. izd. 1992., čl. 1, rubna bilješka 6 sl., 11.

¹⁶¹ Mislimo na uporabu detektora laži u SAD-u.

¹⁶² Usp. na posljertku za poreznu tajnu BVerfGE, 67, 100 (142). Općenito o tome pristupu koji vidi zajedno ustav i proste: Häberle, P., Wesensgehaltgarantie, 210 i d.; Lerche, Peter, Verfassungswandel als aktuelles Politikum, u: FS für Theodor Maunz, 1971.; 285 i d.; Schupert, Gunnar Folker/Bumke, Christian, Die Konstitutionalisierung der Rechtsordnung, 2000.

najprije relacija ljudskoga dostojanstva demokracije, odnosno “narodno-pravno” razumijevanje pojedinih temeljnih prava čini ljudsko dostojanstvo, a ne “narod, posljednjom kulturnoantropološkom točkom svrstavanja prava i države, ustava i općega dobra.

Konkretnim interpretacijskim pitanjima članka 1, stavka 1 TZ-a valja prilaziti “pragmatičkom integracijom” teorijskih elemenata i spoznaja o praksi. Tako se klauzula o ljudskome dostojanstvu može i u budućnosti držati “senzibilno”: Svjetski proboj “dogme” ljudskoga dostojanstva postaje stvar cijeloga čovječanstva organiziranoga u kooperativnim ustavnim državama. Valja, ne na kraju, misliti na tu univerzalnu dimenziju “prema van” ako će se u “unutarnjosti” ustavne države poštovati i štiti ljudi. Ljudsko je dostojanstvo i ovdje i tamo “norma i zadaća”, zahtjev i zbilja, temelj valjanosti za živi ustav i stalno novi rezultat svakoga življenog ustava – na posljertku svaki čovjek i u njemu samo čovječanstvo odlučuje o budućnosti ljudskoga dostojanstva: “Dostojanstvo čovječanstva stavljeno je u vaše ruke, sačuvajte ga!” (F. Schiller, 1789. godine).

Drugi dio: Pluralistička demokracija kao organizacijska konsekvencija ljudskoga dostojanstva

1) Pojavni oblici demokracije (pregled)

Nabrojiti ćemo ih ovdje, prostorno i vremenski uspoređene, u nekoliko natuknica: podsjećamo na obje klasične vrste demokracije, predstavničku (posrednu) i neposrednu demokraciju, koja je, po mojemu mišljenju, u Švicarskoj kao idealan oblik našla tzv. “poluizravnu” demokraciju kao miješani oblik. Temeljem ustavnih tekstova (članci o demokraciji), presuda, i teorija može se, potom, navesti tzv. “demokracija stranačke države” (G. Leibholz), a i tzv. medijska demokracija, odnosno “demokracija ugođaja” danas je osobito prisutna u javnoj jezičnoj uporabi. “Za obranu spremna”, “borbena” demokracija karakteristična je za njemački Temeljni zakon nakon iskustava weimarskoga vremena (mogućnost zabrane političkih stranaka i protuustavnih organizacija: čl. 21, st. 2, čl. 9, st. 2 TZ-a). Savezni je ustavni sud opisao “slobodarsko-demokratski temeljni poredak na već klasičan način ovako: E 2, 1 (12 sl.):

“Tako se slobodarski demokratski temeljni poredak može odrediti kao poredak koji, isključivanjem svake nasilne i samovoljne vladavine, predstavlja vladavinski poredak pravne države na temelju samoodređenja naroda prema volji većine te slobode i jednakosti. U temeljna načela toga poretka valja, barem, uračunati: poštovanje ljudskih prava konkretiziranih u Temeljnome zakonu, ponajprije prava osobe na život i slobodan razvoj, narodnu suverenost, diobu vlasti, odgovornost vlasti, zakonitost uprave, neovisnost

sudova, većinsko načelo i jednakost šansi za sve političke stranke s pravom na ustavno formiranje i obnašanje oporbe.”

Time je usvežnjen složen ansambl pojedinih načela ustavne države, koji bi se morao otvoriti za točniju raščlambu. Ovdje će biti dovoljan izravni navod. On daje naslutiti konstelacije koje se u tijeku ove skice opet pojavljuju. Podsjećamo na širenja demokratskoga načela: upitna kao “gospodarska demokracija”, dobra npr. u obliku “unutarstranačke demokracije” prema čl. 21, st. 1, reč. 3 TZ-a, govori se o “demokratskoj analogiji”, ali podsjećamo i na velika kulturna područja koja, upravo, izmiču demokraciji, kao pravo na samoodređenje crkava i vjerskih zajednica prema čl. 137, st. 1 Weimarskoga ustava u vezi s čl. 140 TZ-a. Iz znanstvene literature spominjemo misao U. Scheunera, koji je zorno govorio o demokratskome legitimacijskom lancu “od naroda prema državnim tijelima”. Inicijativa za referendum, narodna inicijativa, referendum ili plebiscit daljnji su pojavni oblici demokracije; rado se rabi riječ “demokratska temeljna prava” kao što je sloboda tiska; također je recentan austrijski “narodni odvjetnik”.

2) *Postignuća demokratskoga načela*

S gledišta ustavne države i samo na njezinoj razini argumentirajući, jer je ona na današnjemu razvojnom stupnju čovječanstva (govoreći u duhu W. Churchilla) najmanje loš model za političko zajedništvo, demokraciju odlikuju s aspekta čovjekova dostojanstva dva postignuća, ako “postignuće” ovdje ne shvaćamo u užem smislu utilitarizma: s jedne strane, šansa pravedne, prema javnome dobru orijentirane razrade *mijene*, s druge strane, ljudskome dostojanstvu primjerena *zaštita od zlouporabe moći*. Oboje pripada skupa. U pojedinostima:

3) *Demokracija kao postupak pravedne i prema javnome dobru orijentirane razrade kulturne, socijalne, gospodarske mijene*

Zajedništvo ljudi u nekoj političkoj zajednici podređeno je vremenskome čimbeniku. Što god bilo “vrijeme”, od Augustina do H. von Hofmannsthala ne možemo ga shvatiti, svaki pravni poredak mora mu se odazvati, tj. urediti instrumente i postupke koji razrađuju mijenu, izražajni oblik “vremena”. Demokracija je, vjerojatno, oblik vladavine koji je najprikladniji omogućiti vremenu primjereno djelovanje (natuknica: otvorenost poretka). Demokracija se, sugestivno, shvaća kao “vladavina na određeno vrijeme”. *Redoviti* izbori to realiziraju, pri čemu se, dakako, moraju spomenuti i atributi “slobodni”, “jednaki”, “tajni”. Mijena se, tako, omogućuje na *miran* način. Omaraženi vladari smjenjuju se “bez prolijevanja krvi”, da navedemo Popperov klasični tekst. Mijena se, pritom, odnosi na kulturu, socijalno, gospodarstvo,

i tim poljima pripadno pravo (od ustavnoga prava do privatnoga i kaznenoga prava). Ustavna država posjeduje afirmirani veliki instrumentarij za razradu vremena: od totalnoga preko djelomičnoga preispitivanja ustava te zakonsku novelu do izmjene judikature, *obiter dictum* i “fina” oblik ustavnopravnoga izdvojenog mišljenja, koje iz manjine može “tijekom vremena” postati većinskim mišljenjem, za što i u SAD-u i u Njemačkoj ima velikih primjera.

“Vječni” vladari skloni su zlouporabi moći, također i stranke koje “vječno” vladaju. S pravom mnogi ustavi dopuštaju samo jedan ponovni izbor predsjednika države. Time smo već kod drugoga aspekta.

4) *Zaštita od zlouporabe*

Svi su ljudi, po svojoj naravi, skloni zlouporabi moći, zato su nužni sve razvijeniji ustavnodržavni, odnosno ustavnopravni mehanizmi. Poznata skeptična Montesquieuova spoznaja donijela je njegov veliki koncept diobe vlasti. Ali demokratski su izbori dio diobe vlasti u vremenu, nužni zato što je čovjek, svagda, ostao isti zlouporabom ugroženi “grješnik”, kao građanin i kao dužnosnik. Samo ublaženo optimistička čovjekova slika ima, s današnjega motrišta, pluralističku demokraciju kao neotuđivu konsekvenciju. Samo ona dopušta onu kontrolu moći sa strane građanstva koju vladari, doslovno, “zaslužuju”. Pravednost i opće dobro (i klasično definirani i moderno nastavljeni: od Aristotela do Rawlsa, odnosno od Cicera do E. Fraenkela) pri tome su orijentacijske točke, pa i za opis pojma “zlouporaba moći”. Tome pripadaju i elementi neopredne demokracije.

5) *Pretpostavke demokracije konsekventne ljudskome dostojanstvu*

Pitati o pretpostavkama, odnosno uvjetima, zahtijeva prekoračiti u užem smislu pravno mišljenje: kontekstno orijentirano treba ispitati *kulturnoznanstveno* i u tome okviru koji su uvjeti nužni za praktično življenje ljudskoga dostojanstva i demokracije, zahvaljujući jamstvenoj moći ustavne države kao tipa, uza svu nacionalnu raznolikost. Tri su međusobno povezane pretpostavke: kultura, minimum ekonomskoga blagostanja i jamstvo ljudskoga dostojanstva, odnosno samih ljudskih prava (i onima drugim, sugrađana), tj. općenitije rečeno: “pravna država” sa svojim mnogim segmentnim načelima kao zaštita manjina, dioba vlasti, državno jamstvo, neovisnost sudova itd. U pojedinostima:

6) *Čovjekovo dostojanstvo zahvaljujući kulturnome stanju*

Dijalektika je prirodna stanja i kulturnoga stanja, u bilo kojim inačicama, klasična paradigma filozofije države od T. Hobbesa preko J. Lockea do

I. Kanta. Mislim da ljudsko dostojanstvo postoji samo u *status culturalis*, onkraj prirodnoga stanja. Ostaje, doduše, neotuđiva fikcija da čovjek ima “po prirodi”, takoreći “prirodna prava”, kako nikakva država, bila ona totalitarna ili ne, ne bi posegnula za tim pravima. “Dostojanstvo” je, međutim, povijesno promatrano, rezultat dugoga razvojnog procesa, kulturna tekovina *par excellence*, izraz kulturne evolucije, bez obzira na to radi li se s ugovornim modelom ili ne. Možda se ta misao nagovještuje u “*Bedeckt Ihr die Blöße*” F. Schillera, nada se dostojanstvo samo. A. Gehlenov “*Zurück zur Kultur*” novi je probojni klasični tekst protiv Rousseaua. Dostojanstvo, sloboda i demokracija zahtijevaju tekst i kontekst kulture, obilje i pravnih načela, postupaka i institucija ustavne države da bi se moglo živjeti. “Ispunjenje” slobode moguće je samo “iz kulture”. Postoji samo kulturna sloboda, nema “prirodne” slobode. Ljudsko dostojanstvo, sloboda i demokracija su “kulturne teme”.

Potvrda za te konstelacije pokazuje se u ustavnodržavnim obrazovnim i odgojnim ciljevima pokraj opće školske obveze i suzbijanja nepismenosti u zemljama u razvoju. Ponajprije njemački zemaljski ustavi nakon 1945. godine i u novim zemljama nakon 1989. godine, ali i već u začetku ustav Weimarske Republike iz 1919. godine (čl. 148: “državlansko uvjerenje”) ukotvili su u svome kanonu odgojnih ciljeva demokraciju (usp. čl. 131, st. 3 bavarskoga ustava, čl. 28 brandenburškoga ustava). Demokracija se mora, doslovno, učiti, ona mora biti dio kulturne socijalizacije mladoga čovjeka. Ona ne “postaje” sama od sebe. Iz te unutarnjemačke pravne usporedbe, koja se može proširiti na druge ustavne države (usp. odgojni cilj “Uvod u ustav” u čl. 72 gvatemalskoga ustava (1985.) te u 3. članu meksičkoga ustava) valja kulturnoznanstveno zaključiti da ustavna država kao tip, i te kako, zna da demokracija kao i ljudsko dostojanstvo uspijevaju tek na određenome kulturnom humusu (usp. i odgojni cilj “poštovanje čovjekova dostojanstva”, npr. u čl. 22 tirinškoga ustava). Druga “pozadina” za mogućnost demokracije primjerene ljudskome dostojanstvu i za njezinu zbilju jest pravna država u cijelosti i pojedinostima, jesu “Opća pravna načela” i svi postupci za postojanje javnoga pravednog mirovnog poretka (zahvaljujući ustavnodržavnome monopolu vlasti). Na to se treba vratiti. Ovdje samo ovoliko: Pravni poredak je *dio kulture*, nagoviješten u pojmu “pravne kulture”. Nije slučajno najveći antički pravnik Cicero, ujedno, stvorio pojam “kulture”! Danas valja polaziti od otvorenoga, pluralističkoga koncepta kulture (visoka i pučka kultura, alternativna i subkultura). Relevantan je i prošireni pojam kulture (J. Beuys).

7) Minimum ekonomskoga blagostanja

Ta se pretpostavka za demokraciju dosljednoga ljudskog dostojanstva zaboravlja često ili nemarno, iz pogrešnoga idealizma ili, čak, licemjerja, ali

ona se može zorno prikazati i na razvijenim ustavnim državama i na tzv. “zemljama u razvoju” i prijelaznim društvima. Njemački Savezni upravni sud vrlo je rano (1954.), već u prvome svesku svojih odluka (E 1, 159 (161 sl.) razvio iz ljudskoga dostojanstva i demokracije pravo na skrb i socijalnu pomoć. Švicarski Savezni sud kasnije je potvrdio takvo utuživo pravo kao “nepisano”, novi Savezni ustav iz 2000. godine, potom, kao “pisano”: Svatko može na osnovi ljudskih prava zahtijevati gospodarski egzistencijalni minimum (čl. 12): “sredstava za čovjeka dostojan život”, to je već klasično socijalno temeljno pravo. Slobodarska demokracija funkcionira jedino, izborno pravo postaje jedino onda od puke forme sadržajem, javnom slobodom, političkim suoblikovnim pravom ako je građaninu zajamčen minimum materijalnih egzistencijalnih uvjeta. Za zemlje u razvoju, u kojima veliki dijelovi stanovništva žive *ispod* tzv. granice siromaštva, dramatično se postavlja pitanje mogućnosti demokracije u gospodarskoj nuždi. Jednake poteškoće imaju prijelazna društva: na putu od totalitarne države ka demokratskoj ustavnoj državi. Treba se diviti istočnoeuropskim tranzicijskim državama što su se, nakon 1989. godine, često bez oklijevanja “odvažili” na demokraciju – motiv je, zacijelo, bila i nada u socijalno tržišno gospodarstvo što stvara blagostanje. Ne smije se zahtijevati “cvjetajuće gospodarstvo” da bi se nekome narodu pripisala mogućnost ili, čak, “zrelost” za demokraciju, ali se mora imati u vidu konstelacija. Velike gospodarske krize mogu diktatorima utrti put i donijeti opći nemir (primjer: Njemačka završnoga weimarskog vremena). Prijelaznim su društvima nužne, možda, isprva predsjedničke demokracije. Prevelike razlike između siromašnih i bogatih isto su potencijali opasnosti za slobodarsku demokraciju kao i ekonomske monopolske tvorevine, koje, zato, ustavi stalno iznova izričito zabranjuju (npr. čl. 156 bavarskoga ustava iz 1946. godine, čl. 41 bremenskoga ustava iz 1947. godine, čl. 39, st. 1 hessenskoga ustava iz 1946. godine): jer se mogu pretvoriti u političku moć i ugroziti otvorenost političkih procesa. Gomilanje gospodarske i medijske moći u Berlusconijevoj Italiji umnogome je upitno. Pluralističko medijsko ustrojstvo jezgra je slobodarske demokracije (aktualno: subvencioniranje raznolikosti tiska).

8) Ljudsko dostojanstvo i ljudska prava kao pretpostavka pluralističke demokracije

Ta povezanost nastaje iz dosad izloženoga. Demokracija može “živjeti” samo ako je zajamčeno čovjekovo dostojanstvo, također viđeno u “ti” odnosu. Kulturno stanje što ga ljudska prava pretpostavljaju i, ujedno, stvaraju, uvjet je za mogućnost i ozbiljenje demokracije. Osobito spominjemo ljudskopravnu zaštitu manjina; demokracija shvaćena kao realna mogućnost za promjenu vlasti zahtijeva raznolika jamstva zaštite manjina: od zaštite oporbe (npr. zahvaljujući pravu na parlamentarna istražna povjerenstva) do

jamstava za vjerske i druge, npr. etničke (i jezične) manjine. Današnja manjina mora, realno, *moći* postati sutrašnjom većinom – demokratski poučak. Mnoga su ljudska prava izraz ljudskoga dostojanstva, ali oba pojma nisu podudarna. Tako određene gospodarske slobode (kao medijska sloboda) premašuju minimalni sadržaj jamstva ljudskoga dostojanstva. Ipak se može reći: Tamo gdje ustavna država nije sposobna štiti ljudsko dostojanstvo, demokracija je neučinkovita, ona prelazi u anarhiju, odnosno diktaturu, nastaje Hobbesovo prirodno stanje. Već dulje se govori o temeljnim pravima kao “funkcionalnoj osnovici demokracije”, u središtu su vjerska i sloboda mišljenja. Test za to su danas mir i demokratizacija, možda “federalizacija” Iraka.

9) *Granice slobodarske demokracije*

Barem ćemo naznačiti granice velike kulturne teme “demokracija”. One se pokazuju u ispravnosti rečenice D. Sternbergera “Ne proizlazi sva državna vlast iz naroda”. Ali potrebno je objašnjenje: Pravna država, s mnogim obilježjima kao dioba vlasti, neovisnost treće vlasti, zaštita manjina i, ponajprije, tzv. “klauzula o vječnosti” poput članka 79, st. 3 TZ-a, normira granicu za sve oblike demokracije. Pravednost i pravo u svojim glavnim područjima *nisu* na raspolaganju tzv. “vladavini naroda”. Oni su narodu kao kultura doslovno zadani: “vladavina *prava*”. Oštrije rečeno: Ne proizlazi sve pravo iz naroda, ali sve pravo valja misliti s aspekta čovjekova dostojanstva! Ideja tolerancije, realni pluralizam (uključujući sve vrste skupina), kulturna raznolikost – sve je to izvan sheme Rousseauove ideologije demokracije. Da još jače provociramo: ne proizlazi sva kultura iz naroda. Postignuće u mnogim naraštajima razvijene ustavne države sastoji se, upravo, u tome da se mnogo “prava”, doslovno, “zada” narodu. Pravo – dio kulture – u mnogim obilježjima nema demokratsku legitimnost (npr. sloboda umjetnosti i znanosti, obitelj, crkve), ali, zacijelo, ljudskopravnu pripadnost. Granice slobodarske demokracije upravo su u obrani od totalitarnih sustava postajale stalno iznova nužnom “tolerancijskom granicom”. Demokracija i izbori nisu kompetencije za proizvoljnost, oni imaju “preddržavne”, od ustavne države “naknadno označene” granice, od kojih su neke spomenute. Zato se govorilo o čovjekovome dostojanstvu kao kulturnoantropološkoj “premissi”.

Izgledi i kraj

Ovdje prekidamo skicu problema, ona umnogome ostaje otvoren katalog pitanja. Ona služi tezi da je ljudsko dostojanstvo u ustavnoj državi kulturnoantropološka premissa, a pluralistička demokracija, njezina instrumentalna organizacijska konsekvencija – socijalno (sve više i ekološki orijentirano) tržišno gospodarstvo sa svojim gospodarskim slobodama stoji u jednakome

kontekstu, zbog svoje snage što stvara blagostanje. Demokracija ostaje veliki ideal, isto kao i ljudsko dostojanstvo, odnosno ljudska prava (ljudska prava i demokracija kao “odgojni ciljevi”). Deficiti su čak u razvijenim ustavnim državama svuda bolno vidljivi u obama idealima. Pitanje o pretpostavkama i granicama demokracije dovelo je do nekih spoznaja, npr. do rečenice: ne proizlazi sve pravo iz naroda: “Opća pravna načela”, načela pravne države, ljudska prava kulturne su odrednice (kon-tekstovi), koje se narodu kulturno nameću. Ni čovjek sam (pa ni narod u cjelini) ne živi samo od demokracije. Njegovoj “*condicio humana*” pripadaju privatne zaštitne zone kao vjerska sloboda, polja, aktivnosti, emocionalni resursi, koji, upravo, nemaju (ne žele imati) ništa s demokracijom – to nije spoznao demokratizacijski pokret 68-ih godina. Kulturni identitet građana i naroda samo je djelomice djelo demokracije. Namjerno je ovdje izabrana metoda tek na kraju posve očitovana: to je kulturnoznanstveno-pravnokomparativna (natuknica: ustav kao kultura, relevantnost kulturnih tekstova i tekstovnih stupanja). Mislim da tek ona može otkriti pretposljednji temelj i temelje za ustavnu državu, tek ona može objasniti da su i kako povezani ljudsko dostojanstvo i pluralna demokracija: oni su konstitucijski program i, svagda, dio utopije, kao što svi ideali ustavne države ostaju zrno utopije, koliko ta država danas posjeduje i oblikuje zbilju, u europskim, pa i svjetskim razmjerima.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

Peter Häberle

HUMAN DIGNITY AND PLURALIST DEMOCRACY

Summary

The article looks into the concept of human dignity in the context of pluralist democracy, primarily as a cultural-anthropological *premise*; the concept of pluralist democracy is seen as an organizational *consequence* in the constitutional state. For the author, human dignity means a pertinent and fundamental right to democracy, and he elucidates this by comparing constitutional texts.

Key words: human dignity, pluralist democracy, human rights

Mailing address: Universität Bayreuth, 95440 Bayreuth, Njemačka. *E-mail:* Peter.Haeberle@uni-bayreuth.de